

Toelichtingsdocument conceptkerndoelen

MENS EN MAATSCHAPPIJ

Toelichtingsdocument

Conceptkerndoelen Mens en maatschappij

November 2024

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Arjan Koek, Frederik Oorschot & Michiel Bart

Met dank aan:

Het [kerndoelenteam](#) mens en maatschappij en de [advieskring](#) mens en maatschappij

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN:

1.8055.890

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Opdracht aan SLO	5
1.2 Achtergrond van de actualisatie	6
1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs	6
1.2.2 Twee sets kerndoelen	7
1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs	8
1.2.4 Soorten kerndoelen	8
1.2.5 Onderdelen van de geactualiseerde kerndoelen	9
1.2.6 Ontwerpruimte	10
1.3 Aanpak van de actualisatie	10
1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam	10
1.3.2 Advieskring	11
1.3.3 Wetenschappelijke inbreng	12
1.3.4 Monitorteam	14
1.3.5 Expertpoule	14
1.3.6 Leerlingbetrokkenheid	15
1.3.7 Fase van beproeven	15
2. Inhoudelijke toelichting	19
2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen mens en maatschappij	19
2.2 Toelichting op de karakteristiek	20
2.2.1 Kern van het leergebied mens en maatschappij	20
2.2.2 Doeldomeinen	20
2.2.3 Interne samenhang van het leergebied	23
2.2.4 Externe samenhang van het leergebied	23
2.3 Toelichting op het raamwerk	24
2.3.1 Domeinen	24
2.3.2 Verticale samenhang en differentiatie	25
2.3.3 Ontwerpruimte	27
2.4 Toelichting op de set conceptkerndoelen	29
2.4.1 Mate van concreetheid	29
2.4.2 Aanbod, ervaring of beheersing	30
2.4.3 Opbouw kerndoelen	31
2.4.4 Doelen voor leerjaar 3 havo en vwo	38
2.4.5 Inhoudelijke kern	39
2.4.6 Begrippenlijst	39
2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	39
2.5.1 Verbindende vaardigheden	39
2.5.2 Diversiteit	41
2.5.3 Inclusiviteit	43
2.5.4 Taaldenkfuncties	44

2.5.5	Loopbaanontwikkeling en -begeleiding	45
2.5.6	Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten	46
3.	Slotopmerkingen en adviezen	50
3.1	Impuls voor het leergebied	50
3.2	Adviezen voor implementatie	51
3.2.1	Inhoudelijke aandachtspunten	51
4.	Referenties	52
5.	Bijlagen	54
	Bijlage 1. Samenstelling team	54
	Bijlage 2. Samenstelling advieskring	56
	Bijlage 3. Geraadpleegde experts	57

1. Inleiding

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO in juni 2023 de [opdracht](#) gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en sport en bewegen voor po, onderbouw vo en (v)so.

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van de werkopdracht van OCW (ministerie van OCW, 2022) met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Het doel is een curriculum op te leveren dat samenhangend is qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, in de onderbouw vo en in het (v)so.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen voor het po en de onderbouw vo bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po en de onderbouw vo, namelijk: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De conceptkerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale (ministerie van OCW, 2022) waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum in het po en de onderbouw vo.
- De conceptkerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po en de onderbouw van het vo om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en meervoudig beperkte leerlingen. Indien mogelijk wordt afgestemd met de ontwikkeling van examenprogramma's, die voor een deel van de leergebieden min of meer gelijktijdig plaatsvindt.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van conceptkerndoelen voor de verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.
- De kerndoelen worden bijgesteld op basis van in elk geval:
 - de huidige kerndoelen po, so en v(s)o;

- de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de verschillende leergebieden;
- voor zover bruikbaar de opbrengsten van curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie;
- relevante wetenschappelijke publicaties;
- adviezen van de advieskring, monitoring, expertpoule en andere experts, en input van schoolteams in de fase van beproeven.
- De conceptkerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.2 Achtergrond van de actualisatie

1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De nieuwe conceptkerndoelen zijn daarom ontwikkeld met vooraf vastgestelde criteria, zodat ze meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. Deze criteria zijn vastgelegd in de werkopdracht aan SLO.

Nieuwe kerndoelen moeten een brede basis omvatten van de inhouden waar alle leerlingen recht op hebben. Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie, keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De huidige kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie daarvan is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren.

Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Voor burgerschap en digitale geletterdheid geldt dat dit inhouden zijn die voor het eerst als afzonderlijke leergebieden zijn uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is daarom de keuze gemaakt om eerst de kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor digitale geletterdheid en burgerschap. Vervolgens zijn kerndoelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en bewegen en sport ontwikkeld.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

Kerndoelen moeten een duidelijke opdracht zijn voor iedere school. De nieuwe generatie kerndoelen is om die reden concreter geformuleerd en bestaat uit aanbodsdoelen (gericht op de school) en beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling). De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Deze zijn omschreven in een doelzin met een uitwerking. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat iedere leerling in het po en in de onderbouw in het vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. De kerndoelen gelden eveneens voor alle leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

De nieuwe set kerndoelen heeft twee belangrijke kenmerken:

1 Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door naast aanbodsdoelen ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

2 Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen. Kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn in de kerndoelen zo veel mogelijk in samenhang beschreven, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

1.2.2 Twee sets kerndoelen

De conceptkerndoelen zijn in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een brede set geldend voor het po (inclusief so) en een set voor de onderbouw vo (inclusief vso), met waar nodig een aanvulling of specificatie voor leerjaar 3 havo-vwo om de aansluiting met de bovenbouw te maken. De concreetheid van de doelen ligt conform de werkopdracht tussen de huidige kerndoelen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Voldoende concreet om te kunnen sturen op de kwaliteit van het onderwijs, maar niet te gedetailleerd, zodat ze wel ruimte bieden voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen in het eigen onderwijsaanbod. Kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingpopulatie, moeten de brede vorming van leerlingen in het po, onderbouw vo, en (v)so stimuleren en bijdragen aan een drempelloze doorstroom tussen en binnen sectoren. Om die reden differentiëren kerndoelen niet naar niveaus en leerwegen, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking in leerlijnen.

De uitwerking van concretere en specifiekere kerndoelen betekent dat het aantal kerndoelen groter en de beschrijving omvangrijker wordt. Daarmee wordt het op de school uitgevoerde curriculum niet omvangrijker: door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen leergebieden.

1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelt SLO parallel functionele kerndoelen. Functionele kerndoelen zijn gericht op de praktijk, relevantie voor werk/dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Een expertgroep werkt op basis van de conceptkerndoelen po, vo en (v)so aan de set functionele kerndoelen.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De gehele set kerndoelen geldt per sector als een opdracht aan de school. Zij expliciteren het 'wat' waar elk leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. De kerndoelen zijn beschreven in drie type doelen: aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen.

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Om die reden start ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgdragen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling. Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken in het po/so, en de onderbouw v(s)o (tot leerjaar 2 vmbo of leerjaar 3 havo-vwo).

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen c.q. kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat wordt dan een hybride kerndoel genoemd.

1.2.5 Onderdelen van de geactualiseerde kerndoelen

De sets bestaan uit drie onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk en de conceptkerndoelen.

De *karakteristiek* beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po en de onderbouw vo en hoe het leergebied samenhangt met verwante vakken in de bovenbouw van het vo. De karakteristiek beschrijft ook hoe het leergebied zich tot andere leergebieden verhoudt.

De karakteristiek bestaat uit drie paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het po naar de onderbouw vo en een beschrijving van samenhangende leerinhouden binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden.

Het *raamwerk* is een schetsmatige indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen en, indien nodig, in subdomeinen voor het po en de onderbouw vo. Doel van het raamwerk is om de set kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren: binnen het leergebied zelf, tussen het po en de onderbouw vo, en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets kerndoelen: één voor het po/so en één voor de onderbouw v(s)o. Verschillen in het raamwerk per sector zijn mogelijk als daar inhoudelijke redenen voor zijn die voortkomen uit verschillen tussen de sectoren.

De *kerndoelen* bestaan uit een doelzin, een uitwerking en een illustratie.

- Een doelzin is een eenduidige en kernachtige formulering die duidelijk maakt wat van de leerling (of school) wordt verwacht aan kennis, vaardigheden en houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: audience (publiek: de *leerling* of de *school*), behaviour (gedrag, bijvoorbeeld verkennen) en content (leerinhoud, bijvoorbeeld historische gebeurtenissen).
- De uitwerking is een puntsgewijze uitwerking van de B en de C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'. Doelzin en uitwerking vormen het deel van het kerndoel dat wettelijk wordt vastgesteld.

- Daarnaast is er de illustratie. Dit is een voorbeeldmatige verdere concretisering van doelzin en uitwerking, ingeleid met 'Te denken valt aan'. Deze illustratie wordt niet wettelijk vastgesteld, maar geeft gebruikers inzicht in mogelijke praktische uitwerkingen van het kerndoel.

In de *begrippenlijst* zijn omschrijvingen opgenomen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets conceptkerndoelen.

1.2.6 Ontwerpruimte

De totale set kerndoelen (po, vo en (v)so) is ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om zelf onderwijstijd toe te kennen c.q. accenten te leggen op basis van o.a. populatie, denominatie of profielen van scholen.

De 70% ontwerpruimte is verdeeld over de verschillende leergebieden (SLO, 2022), zodat de relatieve ruimte die een kerndoelenteam kan vullen vooraf bekend is, met het doel om overladenheid in de ontwikkelfase tegen te gaan.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op de wijze waarop SLO de actualisatie heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. De aanpak omvat een ontwikkelfase, waarin de conceptkerndoelen zijn ontwikkeld, en een fase van beproeven, waarin de conceptkerndoelen worden voorgelegd aan scholen en leraren, waarna ze worden aangescherpt tot de definitieve conceptkerndoelen. In de ontwikkelfase zijn de kerndoelen tot stand gekomen door een kerndoelenteam. Zij werden hierin bijgestaan door een externe advieskring en intern door een monitorteam en een expertpoule. Daarnaast zijn leerlingen betrokken.

Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO. In deze paragraaf wordt de samenstelling van het kerndoelenteam, de advieskring, de wetenschappelijke inbreng, het monitorteam, de expertpoule en de betrokkenheid van leerlingen beschreven. De details van de inhoudelijke uitwerkingen van een en ander staan beschreven in hoofdstuk 2.

1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam

Voor de verschillende leergebieden is een apart kerndoelenteam ingericht dat bestaat uit leraren, vakexperts en curriculumexperts. Ieder kerndoelenteam is procesmatig aangestuurd door een procesregisseur. Bij de inrichting van de teams is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van het kerndoelenteam vertegenwoordigen het brede perspectief van het leergebied (meerdere sectoren, professionele achtergronden en perspectieven).

De werving en de selectie van leden is een transparant proces geweest en is publiek opengesteld. SLO heeft dit laten uitvoeren door een gespecialiseerd bureau. In het hele proces zijn de vakverenigingen betrokken.

Het kerndoelenteam bestond uit:

- Vijf leraren po en zes leraren onderbouw vo. Zij zijn essentiële deelnemers van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken met leerlingen in de onderwijspraktijk.
- Vijf vakexperts, die betrokken zijn vanwege hun aantoonbare expertise op de inhoudsgebieden van de kerndoelen en op het gebied van (praktijkgericht) onderzoek.
- Vier curriculumexperts, die curriculaire en vakinhoudelijke expertise inbrengen. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de kerndoelen.

Bij de samenstelling is rekening gehouden met een evenwichtige verdeling van het aantal leraren (vanuit het po en de onderbouw vo) en vakexperts. In 5.1 staan de namen van de teamleden vermeld.

1.3.2 Advieskring

Het kerndoelenteam is bijgestaan door een advieskring. Daarin namen experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen deel, die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban vertegenwoordigen: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgoopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie 5.2). De advieskring heeft op vastgestelde momenten, en op basis van adviesvragen uit het kerndoelenteam, expertise ingebracht die essentieel is voor de actualisering van de kerndoelen.

De advieskring had in het ontwikkeltraject drie functies:

- expertise inbrengen die de specifieke (tussen)producten verbetert en past binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;
- opstellen van adviezen aan de hand van adviesvragen van het kerndoelenteam;
- raadplegen van de eigen achterban en het verwerken van deze input in het advies.

De leden van de advieskring kwamen na het raadplegen van hun achterban samen om de opgehaalde input en de eigen bevindingen te bespreken. Daarna bepaalden zij gezamenlijk welke adviezen en feedback zij het team wilden meegeven om de kwaliteit en de bruikbaarheid van de opbrengsten te versterken, en beschreven ze hun conclusies in een adviesrapport.

De deelnemers aan de advieskring waren vertegenwoordigers van de volgende vakverenigingen:

- Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG);
- Vereniging van Leraren in de Economisch-maatschappelijke Vakken (VECON);
- Vereniging van Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs (VFVO);
- Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN).

Daarnaast vertegenwoordigers namens maatschappelijke organisaties:

- Interprovinciaal Overleg Erfgoedhuizen;
- Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS);
- Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO);
- Netwerk Canonmusea Canon van Nederland;
- Netwerk Duurzame PABO's (Coöperatie Leren voor morgen);
- Our New Economy.

De advieskring heeft driemaal meegelezen met, en feedback gegeven op de tussenproducten van het ontwikkelteam mens en maatschappij. De belangrijkste thema's daarbij waren:

- De plaats van multiperspectiviteit in het leergebied: de rationale daarachter in de karakteristiek en de uitwerking daarvan in de kerndoelen;
- De ordening van het leergebied in domeinen, de plaats van de vakken binnen het geheel van het leergebied, en leergebied- en vakspecifieke vaardigheden, uitgewerkt in de denkwijzen;
- De plaats en duiding van diversiteit in het curriculum van mens en maatschappij;
- Ontwerpruimte en overladenheid.

Het kerndoelenteam heeft hiermee zijn voordeel gedaan bij de ontwikkeling van de doelformuleringen.

1.3.3 Wetenschappelijke inbreng

De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen in het ontwikkelproces is essentieel. Daarom is de deelname van vakexperts in het kerndoelenteam en de advieskring een belangrijk element in de opzet van de actualisatie. Daarnaast raadpleegden de teams onafhankelijke externe experts (zie 5.3). In de fase van beproeven wordt de volledige set conceptkerndoelen nog voorgelegd aan een groep wetenschappers en vakexperts.

Het team maakte op verschillende manieren en momenten gebruik van deze mogelijkheid. Zo lichtten de voorzitters van de respectievelijke werkgroepen Referentiekaders Ruimte en Tijd tijdens de tweede tweedaagse het gezamenlijk

advies toe dat de betreffende werkgroepen gaven en die een rol kunnen vervullen binnen de te ontwikkelen kerndoelen. Om meer grip te krijgen op basale economische inhoud in de conceptkerndoelen voor het po, wisselde het ontwikkelteam tijdens de vijfde tweedaagse van gedachten met een economisch expert uit het netwerk van de VECON. Tijdens de zevende tweedaagse gaf een expert een toelichting over de plaats van het slavernijverleden in het curriculum en het belang van andere perspectieven binnen het leergebied.

In bijlage 5.3 is een overzicht te vinden van de geraadpleegde experts.

Voor de karakteristiek baseerden we ons op het werk van curriculum.nu (Curriculum.nu, 2019) en de wetenschappelijke curriculumcommissie (Ağirdağ et al., 2020), diverse bronnen over de drie doeldomeinen van het onderwijs, multiperspectiviteit, diversiteit en inclusie. Voor het raamwerk lieten we ons inspireren door de Referentiekaders Ruimte en Tijd (Wergroep Referentiekaders Ruimte en Tijd, 2022), de bevindingen van curriculum.nu en artikelen van het Landelijk Expertisecentrum Mens en Maatschappij over de samenwerking tussen mens- en maatschappijvakken en toekomstgericht onderwijs binnen deze vakken (Beneker (ed.) et al., 2018; Klijnstra et al., 2022; Van Boxtel et al., 2017).

Voor het opstellen van de doelen over Ruimte en Tijd bestudeerden we eveneens de voornoemde referentiekaders. Daarnaast reikten vakexperts (geschiedenis, aardrijkskunde, economie) een aantal artikelen aan op het gebied van domeinspecifieke kennis en vaardigheden (zie bijvoorbeeld McGrew et al., 2018; Wineberg, 1991). De selectie en de omschrijving van de denkwijzen van het leergebied, ten slotte, kwamen mede tot stand op basis van literatuur over vakspecifiek redeneren en onderzoeken.

Ook vanuit de advieskring is een aantal aanvullende (digitale) bronnen aangereikt op het gebied van (multi)perspectiviteit, geografisch en historisch besef en opvattingen over cultuur, levensbeschouwing en religie (Janssenswillen et al., 2018; Keet & Datema-Chang, 2020; Kincheloe & Steinberg, 2008; Schuitema, 2008). Websites waarnaar werd verwezen vanuit de advieskring betroffen onder meer de Agenda tegen discriminatie en racisme van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het College voor de Rechten van de Mens, Fawaka en het Teaching Learning Center.

Gedurende de ontwikkelfase verzorgden teamleden en curriculumexperts presentaties en werkgroepen. Deze hadden steeds een interactief karakter, waarbij ideeën en tussentijdse conceptversies werden gedeeld en besproken. Ook de zo verkregen input werd door het team meegenomen en meegewogen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

Ten slotte voerden teamleden op individuele basis gesprekken met verschillende vakexperts en collega's. Deze hadden een informeel karakter en dienden om ideeën en denkrichtingen van het team te toetsen.

1.3.4 Monitorteam

Een belangrijk instrument van interne kwaliteitszorg is monitoring. Tussenproducten van het kerndoelenteam zijn in de ontwikkelfase meermaals door analisten van SLO gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat hierbij met name om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Vanuit monitoring is bij het ontwikkelen van de producten voor het leergebied Mens en maatschappij vooral feedback gegeven op de herkenbaarheid van de kwaliteitscriteria in de karakteristiek, het raamwerk en de doelen en de gekozen handelingswerkwoorden in relatie tot de verbindende vaardigheden. De reacties van monitoring maakten duidelijk op welke punten doelformuleringen verder gespecificeerd of geëxpliciteerd moesten worden. Verder gaf monitoring in sommige gevallen suggesties om inhoud te verschuiven tussen doelzin en uitwerking of tussen uitwerking en illustratie. De feedback van monitoring is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

1.3.5 Expertpoule

SLO heeft een expertpoule bestaande uit curriculumexperts van SLO ingezet om de uitwerking te ondersteunen van inhoudelijke, leergebiedoverstijgende uitgangspunten en kwaliteitseisen die in de werkopdracht beschreven zijn: ontwerpruimte, doeldomeinen, kansengelijkheid (diversiteit, geletterdheid, gecijferdheid, LOB, burgerschap en digitale geletterdheid).

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitoren: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.

- Adviseren: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

De expertpoule gaf tijdens het ontwikkelproces aan dat de (tussenproducten van de) conceptkerndoelen al veel van de leergebiedoverstijgende aspecten bevatten. Op een enkel punt (LOB) werden suggesties gegeven voor verdere explicitering.

De klankbordgroep Specifieke onderwijsbehoeften sprak al vroeg in de ontwikkelfase haar waardering uit voor de inclusieve formuleringen van de eerste concepten van de karakteristiek en de conceptkerndoelen. De klankbordgroep gaf bij verschillende conceptformuleringen suggesties voor verdere verbetering, die door het kerndoelenteam zo veel mogelijk zijn verwerkt.

1.3.6 Leerlingbetrokkenheid

Om de stem van de leerling een goede plaats te geven bij de ontwikkeling van kerndoelen, zijn leerlingen van scholen voor primair en voortgezet onderwijs geraadpleegd via leerlingenpanels (Van der Laan, 2023). Dit vond plaats op scholen, waar op basis van een instrument, leerlingen hun ideeën en ervaringen konden uiten over de relevantie van vakinhouden. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS). Daarnaast hebben de leraren uit de teams ook hun eigen leerlingen bevroegd.

De reacties van de leerlingen zijn beschikbaar gesteld aan het team in de vorm van een rapportage. De teamleden hebben deze reactie en de reacties die ze bij hun eigen leerlingen ophaalden meegenomen tijdens het ontwikkelproces. De uitkomst van de leerlingenparticipatie bevestigt het voorstel voor onderwerpen dat het team heeft voorgelegd. Opvallend in welk belang leerlingen toekennen aan de voorgestelde onderwerpen zijn de thema's multiculturele samenleving, kennismaken met andere culturen en respectvol omgaan met elkaar. Aan deze thema's hechten de leerlingen veel belang voor de toekomst.

1.3.7 Fase van beproeven

Met de oplevering van de conceptkerndoelen aan het ministerie van OCW is de ontwikkelfase afgerond. Conform de werkopdracht van het ministerie van OCW worden de conceptkerndoelen vervolgens beproefd in de onderwijspraktijk. De bevinden worden na de Fase van beproeven vastgelegd in een rapportage (Beuling et al., 2024).

Het primaire doel van de fase van beproeven is het toetsen van de (verwachte) bruikbaarheid van de conceptkerndoelen voor scholen en leraren. Daarnaast richt deze fase zich op het inventariseren van behoeften, knelpunten en zorgen

van het onderwijsveld die een rol kunnen spelen bij de verdere implementatie. Om het wetgevingstraject ter vaststelling van de kerndoelen te bespoedigen, is er gekozen voor een relatief korte periode van beproeven van ongeveer vier maanden.

Bijeenkomsten en praktijkopdrachten voor scholen

Om zo veel mogelijk scholen en leraren in het hele land te bereiken is gekozen voor het organiseren van regionale bijeenkomsten met daaraan gekoppeld een praktijkopdracht om op de eigen school uit te voeren. Dit wordt gedaan in regiobijeenkomsten. Daarnaast wordt een sessie met vakexperts uit het leergebied georganiseerd.

De werving voor de regiobijeenkomsten is gericht op drie vertegenwoordigers van scholen. Scholen kunnen op basis daarvan zelf bepalen wie zij afvaardigen. Op de regiobijeenkomsten krijgen de scholen een programma aangeboden dat enerzijds gericht is op het informeren over de conceptkerndoelen en anderzijds in het teken staat van het ophalen van feedback. De bijeenkomsten zijn opgebouwd volgens een drieslag *verkennen, verdiepen* en *waarderen*.

1. In het onderdeel *verkennen* spelen de deelnemers een zogenoemd 'kerndoelenkaartspel' waarbij ze in gesprek gaan over de vraag of ze de inhouden van de conceptkerndoelen al in hun huidige lespraktijk terugzien, of ze het belang van de nieuwe inhouden onderschrijven en welke uitdagingen ze zien bij het vormgeven van hun schoolcurriculum met deze conceptkerndoelen.
2. Het onderdeel *verdiepen* is gericht op het doordenken van de betekenis van de conceptkerndoelen voor de dagelijkse onderwijspraktijk. De belangrijkste punten uit de conceptkerndoelen en de overeenkomsten en verschillen met de kerndoelen uit 2006, worden aan de deelnemers gepresenteerd. Aan de hand van door het kerndoelenteam ontwikkeld voorbeeldmateriaal krijgen de deelnemers een nader beeld van de bedoelingen van de conceptkerndoelen.
3. Tijdens het onderdeel *waarderen* kunnen de deelnemers hun eerste reactie geven door een online vragenlijst in te vullen.

De deelnemers aan de regiobijeenkomsten krijgen vervolgens de praktijkopdracht om deze zelfde drieslag als kartrekkers ook met collega's op hun eigen school te doorlopen. Daartoe krijgen ze een exemplaar van het kerndoelenkaartspel mee en een link naar een online vragenlijst die na afloop van de teambijeenkomst door de kartrekkers kan worden ingevuld. Op deze manier wordt zowel tijdens de regiobijeenkomst feedback opgehaald bij de kartrekkers per school, als daarna ook op dezelfde thema's bij de scholenteams.

De feedback die tijdens en na de regiobijeenkomsten wordt opgehaald, legt SLO vast in een rapportage. Op basis van de feedback uit het rapport wordt een analyseproces gestart waarbij alle opgehaalde feedback zorgvuldig wordt gewogen. Na deze analysefase worden keuzes gemaakt over welke conceptkerndoelen aangepast of verhelderd moeten worden. De afwegingen en beoogde aanpassingen worden gedeeld en besproken met het kerndoelenteam en de advieskring. Dit zal resulteren in de definitieve conceptkerndoelen die worden aangeboden aan het ministerie van OCW om het wetgevingstraject te starten.

Expertbijeenkomst

In de fase van beproeven wordt niet alleen de onderwijspraktijk bevraagd, maar worden de conceptkerndoelen ook (nogmaals) voorgelegd aan een bredere groep vakexperts en wetenschappers, die deels al geraadpleegd zijn in de ontwikkelfase en die deels ook met een frisse blik naar de conceptkerndoelen kijken.

Nadere afstemming met de conceptexamenprogramma's maatschappijleer en natuurwetenschappelijke vakken

In het proces van totstandkoming van de kerndoelen MM is op verschillende momenten overlegd met de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer. Het domein mens en samenleving kent een aantal concepten die een rol spelen in het examenprogramma. Er is afgestemd dat de kerndoelen niet meer vragen dan in het examenprogramma voor maatschappijleer geldt.

De vakvernieuwingscommissie natuurwetenschappelijke vakken is geraadpleegd bij het maken van de kerndoelen uit het domein mens en ruimte. Met name op twee inhoudelijke gebieden: ecosystemen en doen van veldwerk. Ecosystemen worden beïnvloed door menselijke activiteiten en dat leidt weer tot veranderingen in het natuurlijk systeem. Er was vooral afstemming op de mate van gedetailleerdheid.

Nadere afstemming met andere leergebieden

MM en de andere leergebieden hangen op verschillende manieren met elkaar samen. MM biedt Nederlands en Nederlandse gebarentaal de wereldkennis die essentieel is voor het opbouwen van tekstbegrip. De inhoudrijke teksten die het leergebied kenmerken, vergroten de woordenschat en versterken de taalcompetentie. Omgekeerd leren leerlingen kennis uit MM in mondelinge en schriftelijke taal in correct Nederlands te communiceren. Rekenen en wiskunde passen leerlingen binnen MM toe door cijfermatige informatie en gegevens uit tabellen en grafieken te interpreteren.

Burgerschap en MM vullen elkaar aan qua inhoud en benaderingswijzen. Terwijl burgerschap zich vooral richt op het Nederland van nu vanuit een handelingsgericht perspectief, bestudeert MM samenlevingen in tijd en ruimte

vanuit diverse perspectieven en invalshoeken. Als deze twee leergebieden in samenhang worden aangeboden, ontstaan er mooie kansen voor betekenisvol onderwijs. Waar leerlingen bij MM leren over vraagstukken in de samenleving, leren zij met burgerschap over de invloed die zij kunnen uitoefenen om deze thema's onder de aandacht te brengen of aan te pakken.

Digitale geletterdheid en MM delen het terrein van informatievaardigheden en de wisselwerking tussen digitale technologie, digitale media, en mens en samenleving.

Mens en natuur (MN) en MM vullen elkaar aan en versterken elkaar. Beide leergebieden zijn samengesteld uit clusters van verwante vakken en onderzoeken de mens in diens sociale en natuurlijke omgeving. Leerinhouden uit aardrijkskunde hebben in beide leergebieden een plaats. Ook zijn er grote overeenkomsten tussen de denkwijzen van deze leergebieden. Zowel in MM als in MN leren leerlingen essentiële kennis, vaardigheden en attitudes aan om met complexe vraagstukken om te gaan.

Kunst en cultuur en MM raken aan elkaar op het gebied van cultuur en erfgoed. Moderne vreemde talen en MM, ten slotte, vinden elkaar in de kennis over andere landen en culturen, het bewustzijn van talige en culturele diversiteit, en het vermogen tot interculturele communicatie.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk wordt een toelichting gegeven op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de set conceptkerndoelen. De toelichting is opgezet op basis van de drie onderdelen waaruit de set bestaat: de karakteristiek, het raamwerk en de conceptkerndoelen. Per onderdeel wordt eerst uitleg gegeven over de functie en kenmerken ervan. Daarna volgt de toelichting van de keuzes die het team heeft gemaakt, de belangrijkste discussies daarbij en de manier waarop is omgegaan met in- en externe feedback en welke bronnen daarbij betrokken zijn. In de toelichting worden eveneens kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van OCW betrokken.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen mens en maatschappij

De probleemanalyse die onderdeel uitmaakt van de startnotitie, vormt een belangrijk uitgangspunt voor de actualisatie. De ontwikkelde kerndoelen zijn een antwoord op de problemen die in de startnotitie zijn benoemd.

De probleemanalyse zoals beschreven in de startnotitie kent drie aandachtsgebieden: (1) de inhoud van het leergebied; (2) samenhang van het leergebied, en (3) diversiteit.

Ad (1). Wat betreft de inhoud van het leergebied spelen vier zaken. Ten eerste geven de huidige kerndoelen docenten weinig houvast voor gestructureerd onderwijs in duidelijk gedefinieerde leerinhouden. Ten tweede omvatten de kerndoelen allerlei ongelijksoortige onderwerpen, namelijk: verkeer, financiële geletterdheid, de herziene canon, erfgoed, sociaal-emotionele vaardigheden, en kennis over godsdienst en levensovertuiging (po). Daar komen ook de moties nog bij die opgenomen moeten worden in de kerndoelen van mens en maatschappij. Ten derde zijn de domeinspecifieke vaardigheden van mens en maatschappij onzichtbaar in de huidige set kerndoelen. Ten vierde verandert de wereld en onze kijk daarop voortdurend. De huidige kerndoelen zijn in 2006 geformuleerd, waardoor een actualisatie wenselijk is.

Ad (2). Het tweede aandachtsgebied uit de probleemanalyse betreft zowel de interne samenhang van het leergebied als de samenhang van mens en maatschappij met andere leergebieden. De interne samenhang kan worden vergroot door het aanbrengen van een doorlopende leerlijn tussen het po en de onderbouw van het vo. De samenhang tussen mens en maatschappij met de basisvaardigheden van Nederlands en rekenen-wiskunde enerzijds, en tussen het leergebied met belendende leergebieden anderzijds (burgerschap, digitale geletterdheid, mens en natuur, en kunst en cultuur), dient nader te worden geanalyseerd en beschreven. (Ağirdağ et al., 2021b).

Ad (3). De huidige set kerndoelen schenkt weinig aandacht aan diversiteit. Voor het leergebied mens en maatschappij is het echter op twee inhoudelijke niveaus van belang dat diversiteit een rol krijgt. Het eerste niveau is inhoudelijk-curriculair: conform de werkopdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap moet het curriculum worden gediversifieerd (OCW, 2021), zodat het een weerspiegeling kan zijn van de maatschappij. Alle leerlingen zouden zich thuis moeten kunnen voelen in het curriculum (WCC, 2021).

Het tweede niveau betreft de inhoud en de vaardigheden die in de kerndoelen verankerd moeten zijn: juist in dit leergebied doen leerlingen kennis op van andere perspectieven en invalshoeken.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

Het meeste werk aan de karakteristiek is verricht tijdens de eerste drie tweedaagsen, toen de afbakening en ordening van het leergebied mens en maatschappij centraal stonden. De karakteristiek kwam tot stand in groepen die elk een onderdeel ontwikkelden. Zij deden dat op basis van de karakteristieken van de set kerndoelen uit 2006, de startnotitie, literatuur en de inzichten en ervaringen van teamleden. De curriculumexperts hebben deze input afgestemd met en voorgelegd aan een interne werkgroep, die de laatste versie vaststelde.

2.2.1 Kern van het leergebied mens en maatschappij

De kerndoelen voor mens en maatschappij voor po en vo beschrijven de inhoudelijke kern van het leergebied: de minimale basis voor alle leerlingen om als maatschappelijk 'geletterden' hun weg in de wereld te vinden. De term 'maatschappelijke geletterdheid' wordt ook gebruikt in de karakteristiek van conceptexamenprogramma's maatschappijleer in de bovenbouw en beschrijft heel treffend wat we bedoelen (SLO, 2024b).

Met deze maatschappelijke geletterdheid beschikken leerlingen over basale kennis over de samenleving en hun plek en mogelijkheden daarin. Ook beschikken ze over vaardigheden om, in de context van opleidingen en beroepen, hun weg te vinden. Naast belangrijke denkwijzen leren leerlingen over aardrijkskunde, geschiedenis en economie, over maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken. Ten slotte leren leerlingen binnen het leergebied over zichzelf, hun eigen ontwikkeling en over sociale interacties. Daarmee levert mens en maatschappij een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming, socialisatie en kwalificatie van alle leerlingen (Ağırdağ et al., 2021a).

2.2.2 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. In

de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied mens en maatschappij in po en onderbouw vo bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). Belangrijk is te realiseren dat kerndoelen vaak bijdragen aan meerdere doeldomeinen, en dat de doeldomeinen ook niet geheel te scheiden zijn. Hieronder wordt desalniettemin de bijdrage van leergebied mens en maatschappij aan de afzonderlijke doeldomeinen beschreven.

Ten aanzien van kwalificatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen te onderwijzen in basiskennis en -vaardigheden, waarmee alle leerlingen hun potentieel kunnen realiseren en wat leerlingen nodig hebben voor toekomstige studies en de uitoefening van toekomstige beroepen."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen in de volle breedte kennismaken met de samenleving waarin zij hun weg moeten vinden. Dit gaat om basale kennis over hier en elders, heden en verleden, de diversiteit in de samenleving, kennis over de organisatie van de samenleving, belangrijke processen en factoren. Voor leerlingen wordt dat zichtbaar in de omgeving van de school, waar zij kennismaken met beroepen, organisaties, structuren en maatschappelijke vraagstukken. Binnen het leergebied mens en maatschappij leren zij naast basale kennis ook denkwijzen die zij nodig hebben bij hun toekomstige studie of beroep.

Ten aanzien van socialisatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen bekend te maken en te verbinden met culturen, tradities en praktijken in de samenleving, waaronder democratische normen en waarden."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen hun plek in de samenleving ontdekken (voegen) en ontdekken wat zij kunnen bijdragen aan die samenleving (vormen). Ze maken kennis met een grote diversiteit aan individuen en groepen in de samenleving met uiteenlopende opvattingen, waarden, normen en belangen, en uiteenlopende levensbeschouwingen en maatschappelijke visies. Zo ontdekken leerlingen hun eigen positie ten opzichte van anderen en de maatschappij als geheel. Ook leren leerlingen over sociale competenties, en leren ze rekening houden met perspectieven van anderen. Kennis over culturen, tradities en praktijken in de samenleving draagt, behalve aan socialisatie, natuurlijk ook bij aan kwalificatie en persoonsvorming. De leerling ontdekt, door het verbinden aan de samenleving, mogelijkheden en perspectieven die diegene vormen als mens. Dit schetst weer mogelijkheden voor de leerling om zich verder te ontwikkelen met het oog op studie en beroep.

Ten aanzien van persoonsvorming stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen ervaringen te bieden die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen in contact met anderen en de samenleving meer en meer ontdekken wie zij zelf zijn als individu en als lid van de samenleving. Door de omgang met de ander en de samenleving kijken zij als het ware continu in een spiegel, waardoor zij zichzelf beter leren kennen. Zij bouwen een breed palet aan kennis en vaardigheden op die het mogelijk maken eigen voorkeuren te ontdekken en ontwikkelen, van mogelijke maatschappelijke betrokkenheid tot invulling van vrije tijd of beroep.

Mens en maatschappij beoogt als leergebied de brede ontwikkeling van mensen tot maatschappelijk geletterde burgers. Daarbij wordt per definitie een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van elk van de drie doeldomeinen. En dat gebeurt vooral in samenhang, omdat het onderwerp van het leergebied de relatie is tussen mensen, groepen mensen en de samenleving.

Karakteristiek aan het leergebied is de focus op de samenleving en het samen leven van mensen en groepen daarin. Teamleden, leden van de advieskring en experts merkten ook op dat ze de naamgeving van het leergebied (mens en maatschappij) minder passend vonden. De inhoud van het leergebied gaat primair over kennis van de samenleving, het samenleven van mensen en groepen mensen en de plaats van de leerling daarin. 'Maatschappij' heeft in dat opzicht een meer formele en institutionele lading, die minder goed past bij het karakter van het leergebied in het po en de onderbouw vo. Ook ontstaat er verwarring over de relatie met maatschappijleer, een vak in de bovenbouw.

Daarnaast kan de nadruk nogal sterk liggen op de mens als individu, terwijl het gaat over de mens in relatie tot diens omgeving. Die omgeving is de samenleving, maar ook het ecosysteem waarvan mensen deel uitmaken. In de doelen voor MM gebruiken wij consequent de term 'samenleving'. Alleen waar we het bijvoeglijk naamwoord nodig hebben, gebruiken we de term 'maatschappelijk', zoals bij 'maatschappelijke vraagstukken'.

De huidige planetaire uitdagingen voor de samenleving maken een meer holistische visie op het leergebied wenselijk. De kennis die leerlingen opdoen binnen mens en maatschappij gaat over henzelf in relatie tot anderen, en in relatie tot een samenleving in een complex van ecosystemen. Dit vraagt een zorgvuldige en verantwoordelijke omgang. Daarbij zijn niet alleen individuele belangen uitgangspunt, maar die van het hele ecosysteem waarvan de mens onderdeel is. Door een onderscheid te maken tussen enerzijds mens en samenleving (het leergebied mens en maatschappij), en anderzijds mens en natuur (het leergebied mens en natuur), kan de indruk ontstaan dat de samenleving geen relatie heeft met de natuur. Of dat er geen wisselwerking bestaat tussen de natuurlijke omgeving, de mens en de samenlevingen waarin mensen functioneren. Het doel van beide leergebieden is juist om de onderlinge verwevenheid van mensen, samenlevingen en de ecosystemen waarin zij functioneren veel meer centraal te stellen. Zo doen leerlingen van nu kennis,

vaardigheden en ervaringen op voor de grootste uitdagingen waarvoor de wereld staat: een nieuwe balans vinden tussen mens, natuur en samenleven.

De drie doeldomeinen komen op een evenwichtige wijze samen in het leergebied mens en maatschappij. Omdat het leergebied leerlingen wegwijs maakt in de samenleving, worden ze ingewijd in deze samenleving en doen ze belangrijke kennis en vaardigheden op voor vervolgopleidingen en beroepen. Door vanuit multiperspectiviteit naar de mens en de samenleving te kijken, ontwikkelt de leerling een eigen kijk op het geheel en de eigen plaats in dat geheel. Daarmee levert mens en maatschappij ook een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming van de leerling.

2.2.3 Interne samenhang van het leergebied

Mens en maatschappij legt in het vo een brede kennisbasis die in het vo verbreed en verdiept wordt. Dat betekent dat de domeinen in vo en vo overeenstemmen. Wel zijn er doelen toegevoegd voor vo, vooral in het domein mens en samenleving. Daar wordt de kennisbasis verbreed door meer inhoudelijke kennis over de samenleving aan te bieden, en wordt de economische invalshoek belangrijker.

Binnen het leergebied bestaat er horizontale samenhang tussen de domeinen, omdat de denkwijzen uit het eerste domein toegepast worden binnen de contexten van de andere domeinen. Ook kunnen belangrijke inhoud van de domeinen, zoals macht, diversiteit en economie, langs de assen van ruimte en tijd elders en in andere tijden bestudeerd worden.

2.2.4 Externe samenhang van het leergebied

Mens en maatschappij beschrijft voor alle leergebieden relevante contexten omdat het de samenleving en het samenleven van mensen als onderwerp heeft. Andersom gebruikt MM centrale vaardigheden uit andere leergebieden om met leerlingen aan de inhoud van het leergebied te kunnen werken: geletterdheid en gecijferdheid, burgerschapsvaardigheden en digitale vaardigheden, talige, kunstzinnige en lichamelijke expressie (Ağirdağ et al., 2021b).

Mens en maatschappij en burgerschap verhouden zich als twee kanten van dezelfde medaille. Enerzijds biedt MM belangrijke kennis en vaardigheden over de samenleving en het samenleven van mensen en groepen mensen. Anderzijds focust burgerschap op het handelingsperspectief van de leerling ten aanzien van de samenleving en het samenleven, vooral wat betreft democratische en maatschappelijke participatie.

Daarnaast is de relatie met het leergebied mens en natuur een belangrijke. Allereerst omdat de inhoud van het vak aardrijkskunde over beide leergebieden verdeeld zijn. Ten tweede omdat de vakken waaruit de leergebieden zijn samengesteld vergelijkbare kennis, vaardigheden en

ervaringen beschrijven. Ten slotte omdat de vakken binnen beide leergebieden stoelen op eeuwenlange wetenschappelijke vaktradities, en vaak belangrijke bijdragen leveren aan de reflectie op en oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. Daarom hebben teamleden van beide leergebieden aan doelen gewerkt, afgestemd op inhouden, begrippen, vaardigheden en formulering.

Tijdens het ontwikkelproces stemden de teamleden regelmatig af met leden van andere ontwikkelteams, met name van leergebieden die tegelijkertijd ontwikkelden. Zij stemden af over inhouden, zoals de plek van verkeer, erfgoed en sociale en emotionele ontwikkeling. Daarnaast bespraken zij de duiding en invulling van begrippen of vaardigheden die in meerdere leergebieden een rol vervullen, zoals cultuur, betekenisgeving of onderzoeken.

De curriculumexperts (CE's) stemden regelmatig af met de CE's van de andere leergebieden, allereerst via de reguliere werkoctenden. Daarnaast stemden de CE's van mens en maatschappij en mens en natuur veel onderling af over het raamwerk en de doelen. Vooral in het po is de knip tussen mens en natuur en mens en maatschappij nog geen bekende praktijk, en de wenselijkheid van deze opdeling wordt betwist. Daarom streefden de beide ontwikkelteams en hun CE's naar maximale afstemming en een zo eenduidig mogelijk curriculumvoorstel. Dit voorstel is weliswaar in twee leergebieden geordend, maar kan in de praktijk als één geheel worden uitgevoerd.

2.3 Toelichting op het raamwerk

2.3.1 Domeinen

De conceptkerndoelen van het leergebied mens en maatschappij zijn verdeeld over de domeinen: mens en maatschappelijke vraagstukken, mens en ruimte, mens en tijd, mens en samenleven, en mens en omgeving. In deze paragraaf wordt toegelicht welke keuzes hieraan ten grondslag liggen.

Een belangrijk uitgangspunt bij het ontwerp van het raamwerk is de herkenbaarheid van vakken die het leergebied samen vormen, en de samenhang van deze vakken die ze tot een leergebied maakt. Complicerende factor is de plaatsing van aardrijkskunde in twee leergebieden: mens en maatschappij en mens en natuur. Daarnaast heeft het leergebied geen status in het po. Het domein oriëntatie op jezelf en de wereld in de huidige kerndoelen bevat inhouden die nu gevonden worden in de leergebieden burgerschap, mens en natuur en mens en maatschappij. Bij dat domein horen van oudsher allerlei onderwerpen die minder met vakken te maken hebben, maar wel van belang worden geacht om te onderwijzen. Daaronder zijn financiële redzaamheid, sociale en emotionele vorming, relationele en seksuele vorming, erfgoededucatie, natuureducatie en verkeer.

Vanuit de verscheidenheid aan inhouden is een clustering en naamgeving bedacht die probeert tegemoet te komen aan zo veel mogelijk uitgangspunten: de relatie met de ordening van het huidige curriculum in po en vo onderbouw; de vakken die ten grondslag liggen aan het leergebied; de samenhang tussen de kennisdomeinen; en overkoepelende aspecten. De keuze voor het eerste domein, mens en maatschappelijke vraagstukken, is strategisch. Dit domein is nieuw binnen het leergebied en leert centrale denkwijzen aan, die binnen de context van de kennisdomeinen die volgen geoperationaliseerd worden, en hoe leerlingen gestructureerd onderzoek doen naar maatschappelijke vraagstukken.

De domeinen beginnen steeds met 'mens en...'. Hiermee wordt de relatie met de naam van het leergebied gelegd, de samenhang tussen de domeinen benadrukt en de relatie met het leergebied mens en natuur versterkt, waar een vergelijkbare benaming is gekozen. Ook benadrukken we hiermee dat het gaat om mensen en hun samenleven binnen verschillende domeinen. De domeinen mens en ruimte en mens en tijd leggen de verbinding met de domeinen ruimte en tijd in de huidige kerndoelen en met de vakken aardrijkskunde en geschiedenis. Het domein mens en samenleving beschrijft enkele centrale concepten die binnen de vakken aardrijkskunde en geschiedenis een plaats kunnen krijgen (bijvoorbeeld over macht en diversiteit), maar die in het vo ook in vakken aan bod komen: economie in de onderbouw en de bovenbouw, maatschappijleer alleen in de bovenbouw.

Het laatste domein gaat over de leefomgeving, op welk schaalniveau dan ook. In mens en omgeving staat allereerst de omgeving van de school centraal, daarna de sociale omgeving, en vervolgens voor po veilige verkeersdeelname. Dit domein onderscheidt zich van de andere omdat hierin minder kennis centraal staat en meer de ervaringen van leerlingen.

2.3.2 Verticale samenhang en differentiatie

Kerndoelen laten een opbouw zien vanuit het po naar de onderbouw vo. In het vmbo sluiten de concepteindtermen van verschillende vakken aan op de kerndoelen voor de onderbouw vo. Voor havo-vwo zijn aanvullende kerndoelen voor 3 havo-vwo ontwikkeld. De concepteindtermen voor havo en vwo sluiten aan op de kerndoelen voor de onderbouw vo, inclusief deze aanvullende doelen.

Door in de kerndoelen van mens en maatschappij meer beheersingselementen op te nemen, kunnen zij verticale samenhang en een soepele doorstroom bewerkstelligen. Dat geldt voor de doorstroom van po naar vo, en van vo onderbouw naar vo bovenbouw. Door in de doelen veel meer beheersingselementen te benoemen dan in het verleden gangbaar was, mogen leraren in de onderbouw vo meer dan voorheen uitgaan van een gemeenschappelijke kennisbasis bij alle leerlingen die instromen uit het primair onderwijs.

Daarnaast gelden voor po en vo onderbouw dezelfde domeinen: de leerling leert in po en vo onderbouw over dezelfde onderwerpen, maar in vo worden die onderwerpen verbreed en verdiept. Onderwerpen die eerder vooral binnen een bepaalde sector aan bod kwamen, worden in de nieuwe kerndoelen veel meer over de gehele schoolloopbaan verspreid. In het po maken leerlingen al kennis met basale uitgangspunten van de discipline economie. Hiermee leggen leerlingen een brede basis in maatschappelijke geletterdheid, ook als zij in de bovenbouw geen mens en maatschappij-vakken in hun profiel hebben.

Ondanks een grotere aandacht voor beheersing kennen de doelen in het primair onderwijs ook aandacht voor ervaring. Dat komt tot uiting in een aantal hybride doelen.

Keuze voor kerndoelen havo-vwo, leerjaar 3

Het kerndoelenteam heeft, mede op dringend advies van de advieskring, geen doelen geformuleerd voor havo-vwo, leerjaar 3. Over het algemeen geldt dat de brede kennisbasis voor het vo, inclusief de denkwijzen van het leergebied, voor alle leerlingen in het vo van dusdanig belang wordt geacht, dat het team geen onderscheid wil maken tussen leerlingen van het vmbo en havo-vwo. Wel zijn er bij enkele doelen extra inhoud geformuleerd voor leerjaar 3 onder 'Het gaat hierbij om'. Het gaat dan bijvoorbeeld om het gebruik van modellen en het verwerken van financiële feiten binnen (bedrijfs)economie, en om kritisch denken over de periodisering bij geschiedenis. Deze inhoud beogen de doorstroom naar havo en vwo bovenbouw te vergemakkelijken.

Aansluiting conceptkerndoelen po, onderbouw vo

In het po kijken leerlingen vanuit verschillende perspectieven naar de sociale en natuurlijke wereld in voor hen herkenbare contexten. Ze verruimen hun blik op de eigen leefomgeving en bouwen een beeld van wereld op door vragen te stellen en informatie te verzamelen, begrijpen en beoordelen.

In het vo worden kennis en context inhoudelijk uitgebouwd en verdiept. Leerlingen leren een onderbouwde mening te vormen en kritisch te denken. Het abstractieniveau neemt toe, passend bij de ontwikkelfase van de leerling. Afsluiting van de onderbouw betekent voor een groot deel van de leerlingen eindonderwijs in MM. Met de verworven kennis en vaardigheden heeft de leerling een stevige basis om de wereld om zich heen te begrijpen en zich ertoe te verhouden. Leerlingen die een of meerdere MM-vakken kiezen in de bovenbouw, kunnen op deze basis voortbouwen.

Doorstroom naar bovenbouw vmbo en bovenbouw havo-vwo

De conceptkerndoelen mens en maatschappij bieden de leerlingen denkwijzen en een brede kennisbasis van waaruit ze naar de bovenbouw kunnen doorstromen. Specifiek voor de vakken aardrijkskunde, economie, geschiedenis

en maatschappijleer, en in beperkte mate voor bedrijfseconomie en filosofie, wordt een basis gelegd voor het bovenbouwprogramma.

2.3.3 Ontwerpruimte

Voor mens en maatschappij is er voor het po/so en vo/vso sprake van een ontwerpruimte van respectievelijk 8 en 14 procent. De vertaling van deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal kerndoelen. Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit in theorie een bandbreedte van 7–9 conceptkerndoelen voor het po en 11–13 voor de onderbouw vo (SLO, 2022).

Voor de inhouden van mens en maatschappij betekent dit een forse uitdaging ten opzichte van de ontwerpruimte en de doelen in het huidige curriculum. Op dit moment gelden in het po vier doelen voor ruimte (kerndoelen 47–50) en drie doelen voor tijd (kerndoelen 51–53). Uit het gedeelte mens en samenleving van het huidige curriculum vallen ten minste twee doelen onder de inhouden van mens en maatschappij. Eén daarvan is dermate overladen dat het wenselijk is in het nieuwe curriculum inhouden uit elkaar te trekken en scherper af te bakenen welke inhouden onder deze doelen vallen (kerndoel 38). Daarnaast dienen educaties als verkeer, financiële redzaamheid (kerndoel 35), sociale en emotionele vorming (kerndoel 35) een eigen plaats te krijgen. Elementen uit dit gedeelte die geen plek hebben gekregen in het leergebied burgerschap, dienen eveneens een logische plek te krijgen bij mens en maatschappij (kerndoelen 36 en 37). De ontwerpruimte voor het nieuwe curriculum po is qua doelen in vergelijking met het oude curriculum min of meer gelijk gebleven.

Voor het vo is de uitdaging iets minder complex. Daar is het leergebied al meer als een samenhangende eenheid beschreven, wat resulteert in vakoverstijgende kerndoelen ten aanzien van vraagstukken en denkwijzen. Ook hier speelt dat sommige doelen wel heel uiteenlopende onderwerpen omvatten (bijvoorbeeld 42 en 43) en economische inhouden weinig expliciet vermeld worden (kerndoel 42 en 46). Qua ontwerpruimte valt op dat het aantal doelen voor vo in het huidige curriculum min of meer hetzelfde is: 12 doelen in het huidige curriculum, 12–14 is de ontwerpruimte voor het nieuwe curriculum. Daarmee lukt het wat makkelijker om de inhouden van het leergebied te laten landen in het nieuwe curriculum.

Gedurende het proces van het opstellen van het raamwerk en het uitkristalliseren van inhouden verdeeld over de doelen, bleek dat de ontwerpruimte, in combinatie met de kwaliteitscriteria en de werkinstructies, voor mens en maatschappij en mens en natuur te beknellend was. Voor mens en maatschappij leidde dat ertoe dat het leergebied ongeveer drie doelen meer ruimte ter beschikking heeft om een passend voorstel voor het curriculum te ontwikkelen.

Daarnaast integreerde mens en maatschappij twee inhouden uit de oude set kerndoelen po, domein mens en samenleven: sociale en emotionele ontwikkeling en verkeerseducatie. Deze twee inhouden zouden, door de clustering in leergebieden, zonder duidelijke relatie met een leergebied in het lichtledige komen te hangen. Naar analogie van de kerndoelen po zijn ze nu bij mens en maatschappij opgenomen. Ze tellen echter niet mee in de ontwerpruimte, omdat het eerder algemene curriculaire inhouden zijn dan vakinhouden van de mens en maatschappij-vakken. Voor vo geldt dat het gaat om sociale en emotionele ontwikkeling.

Bovenstaande leidde tot het voorstel voor een nieuw curriculum mens en maatschappij: 13 conceptkerndoelen voor po en 15 voor vo onderbouw.

Hoewel er een motie van de Tweede Kamer lag om te onderzoeken of er draagvlak bestaat voor verkeerseducatie in de onderbouw vo (motie van Lacin, 35591-9) en het kerndoelenteam wel mogelijkheden ziet om hier een doel aan te wijden, gaf het ministerie van OCW aan dat een dergelijk doel onhaalbaar is vanwege juridische en praktische bezwaren.

Gedurende het proces stelde het team steeds de vraag of het nieuwe curriculum uitvoerbaar is. Daarbij zijn scherpe keuzes gemaakt.

Voor de domeinen mens en ruimte en mens en tijd baseerden we ons op de inhouden uit de Referentiekaders Ruimte en Tijd (Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd, 2022) die door speciale werkgroepen zijn opgesteld om de inhouden van de vakken aardrijkskunde en geschiedenis te bepalen.

Bij de selectie van inhouden lieten we ons qua vakken en onderwerpen leiden door de wetstekst van de WPO en de WVO. Daarnaast gebruikten we de voorstellen van curriculum.nu (Curriculum.nu 2019) als basis voor de selectie van inhouden die van belang zijn voor de toekomstige leerlingen. Een belangrijke opbrengst, en daarmee vernieuwing voor het curriculum van MM, is het doel met denkwijzen voor po en vo. Daarin worden belangrijke manieren van denken geclusterd aangeboden, om met vraagstukken en de inhouden van de overige domeinen te verbinden. Hierdoor leren leerlingen systematisch en kritisch denken over mensen en samenlevingen.

Tot slot hebben we er om meerdere redenen van afgezien om filosofische inhouden op doelniveau op te nemen in de set conceptkerndoelen. Ten eerste schrijven noch WPO, noch WVO voor om filosofische inhouden op te nemen in de set conceptkerndoelen. Ten tweede, en daarmee samenhangend, is filosofie geen (verplicht) vak binnen po of vo. En ten derde landen filosofische doelformuleringen niet gemakkelijk in onderwijspraktijken waarin niet-filosofisch geschoolde docenten de lessen over MM verzorgen. Dit kwam in de advieskring

aan bod, en in gezamenlijkheid is besloten om geen expliciet filosofische inhouden op te nemen.

Desalniettemin spelen filosofische concepten en denkwijzen op de achtergrond een rol: causaliteit, kennisconstructie (epistemologie); multiperspectiviteit, verdelingsvraagstukken, afweging van waarden en belangen (argumentatieleer, ethiek); de samenleving (als sociaal systeem), macht en invloed, onderdrukking en verzet, samenwerking en arbeid (sociale filosofie); klimaatvraagstukken (milieuwetenschap); cultuur en culturele waarden (cultuurwetenschap). Deze verwijzingen naar filosofische domeinkennis zijn van belang omdat filosofie weliswaar geen verplicht (keuze)vak is binnen het domein van de kerndoelen, maar wel wordt aangeboden op een aantal scholen voor po en vo (onderbouw).

2.4 Toelichting op de set conceptkerndoelen

2.4.1 Mate van concreetheid

Mens en maatschappij heeft als leergebied over de samenleving een grote component kennis over ruimte en tijd: twee belangrijke invalshoeken die als aardrijkskunde en geschiedenis een eeuwenoude vaktraditie kennen. Om leraren houvast te geven bij het bepalen welke inhouden noodzakelijk zijn voor een basale vorm van maatschappelijke geletterdheid, kennen deze kerndoelen dus een vrij uitgebreide en concrete opsomming van inhouden.

Bij geschiedenis gaat het om een opsomming van historische ontwikkelingen, die verbonden kunnen worden aan zes tijdvakken of vijf klassieke periodes. Hiermee schrijft het curriculum niet voor welke gebeurtenissen geleerd moeten worden, maar wel welke historische ontwikkelingen bijdragen aan een beter begrip van verleden en heden. Deze ontwikkelingen zijn concreter dan de verwijzing in het vorige curriculum naar 'kenmerkende aspecten' van tien tijdvakken die vervolgens niet zelf benoemd werden. Het kerndoelenteam volgt hierin het advies van de werkgroep tijd om het aantal tijdvakken terug te brengen naar zes voor het po en in het vo, na een overgangperiode, gebruik te maken van de klassieke periodisering. (Werkgroep Referentiekader Tijd, 2022; Van Boxtel et al. 2020). Zie 2.4.3 voor meer toelichting bij de specifieke doel over historische ontwikkelingen en de keuze voor de periodisering.

Bij aardrijkskunde draait het om het opbouwen van een wereldbeeld door kennis te nemen van aspecten van de fysische en de sociale geografie, en van de wisselwerking daartussen. De kerndoelen schrijven specifiek voor welke kenniselementen nodig zijn voor het vormen van een adequaat wereldbeeld, en ook de vakspecifieke werkwijze voor het verwerven van deze kennis. Daarnaast legt het doel aarde als leefomgeving de relatie met de kerndoelen ruimte bij het leergebied mens en natuur. Specifiek voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs is er aandacht voor de verdeling van schaarse ruimte in een doel over ruimtelijke inrichting.

Naast de componenten ruimte en tijd zijn in deze set ook de inhouden over de samenleving specifiek omschreven. Zo zijn er doelen ontwikkeld over economische systemen en keuzes die de samenleving vormen en waarbinnen de leerling financieel redzaam dient te worden. Ook invloed en macht, en welke inhouden met betrekking tot diversiteit beheerst moeten worden, hebben een duidelijke richting en invulling gekregen.

Binnen de samenleving spelen allerlei maatschappelijke kwesties en vraagstukken een rol. Deze hebben een duidelijke richting gekregen door de vraagstukken te benoemen en werkwijzen hieraan te koppelen. Hiermee hoopt het kerndoelenteam leraren po, so en v(s)o onderbouw meer houvast te geven.

2.4.2 Aanbod, ervaring of beheersing

De set conceptkerndoelen van mens en maatschappij kent één aanbodsdoel en meerdere beheersings- en hybride doelen.

Het aanbodsdoel over sociale omgeving (po 12/ vo 15) is enerzijds bedoeld om belangrijke vormende inhouden uit het onderwijs een plek te geven in de kerndoelen. Daarbij is de school aan zet om passend aanbod te verzorgen. Als het gaat om sociale, emotionele, relationele en seksuele vorming, heeft de school de ruimte om dat in te vullen vanuit zijn visie en pedagogische opdracht, en in afstemming met de leerlingpopulatie en de ouders/verzorgers, binnen de kaders die de wet en de kerndoelen stellen.

Een van de doelen van mens en maatschappij is een hybride doel met ervaringselementen die leerlingen aanzetten tot het verkennen van de omgeving van de school, om zodoende een basale mate van maatschappelijke geletterdheid te verwerven (po 11 en vo 14). Via dit doel wordt de school aangespoord leerlingen via aanbod in de omgeving van de school kennis te laten maken met de samenleving, waar mens en maatschappij natuurlijk om draait.

De overige doelen zijn beheersings- en hybride doelen die elk gekenmerkt worden door een mix van beheersingscomponenten en ervaringselementen.

De set doelen voor het po legt een zwaardere nadruk op hybride doelen: we vinden het van belang dat leerlingen niet alleen relevante inhouden van het leergebied leren beheersen, maar deze ook op allerlei manieren ervaren in de omgeving. In het vo zijn er naast hybride doelen iets meer beheersingsdoelen opgenomen. Dat is omdat we er, in overeenstemming met de advieskring, voor hebben gekozen dat kennis en vaardigheden van het leergebied een belangrijke basis leggen onder het functioneren van leerlingen in de samenleving, en het leergebied met zijn kennisinhouden een inhoudelijke bijdrage levert aan het curriculum van burgerschap. Tevens leggen deze doelen daarmee een basis voor de vakken in de bovenbouw, waar de aanwezigheid van voldoende kennis

en vaardigheden over ruimtelijke inrichting, historische ontwikkelingen en economische systemen van belang is.

Pure ervaringsdoelen zijn niet opgenomen in deze set conceptkerndoelen. Hoewel het opdoen van ervaringen essentieel is bij de verwerving van domeinkennis van het leergebied, menen wij dat dit voldoende verankerd is in de ervaringselementen van de diverse hybride doelen. Bij deze beslissing speelt de complexiteit en de uitgebreidheid van de kennisaspecten van het leergebied: leerlingen worden zo in staat gesteld voldoende kennis te verwerven. Hierin hebben we geluisterd naar adviezen van vakverenigingen, die het belang van kennisverwerving benadrukten.

2.4.3 Opbouw kerndoelen

De doelen van het leergebied mens en maatschappij hebben regelmatig het karakter van opsommingen van kennisinhouden en vakspecifieke vaardigheden. Hiermee geven de doelen een beeld van de minimale basis aan maatschappelijke kennis en vaardigheden die leerlingen moeten verwerven en waarin ze zich moeten bekwamen.

De bullets van de uitwerking hebben een nauwe relatie met de formulering van de taak op het niveau van de doelzin. Doelzinnen die zijn geformuleerd als samengestelde zinnen, met meerdere handelingswerkwoorden, reflecteren doorgaans doelen die hybride van aard zijn. Het tweede deel van de doelzin slaat dan terug op één of meerdere ervaringselement(en). De volgorde van de bullets vertoont in vele gevallen een terugkerend patroon: middels deeltaken worden leerlingen uitgenodigd eerst een inventarisatie of een vergelijking te maken, daarna een beschrijving te geven, om vervolgens te reflecteren of te verkennen. Zie bijvoorbeeld conceptkerndoelen po en vo 3, po 7 en vo 8.

Het ontwikkelteam heeft er verder voor gekozen geen verwijzingen naar externe documenten of kaders op te nemen. Hierdoor beschrijven de doelen alle kennisinhouden van het leergebied. Er bestaat geen schaduwcurriculum waarin externe partijen aanvullingen geven op een curriculum dat in zichzelf weinig begrijpelijk is.

In het verleden bestonden er, naast de doelen van de vakken van mens en maatschappij, lijsten met kenmerkende aspecten bij de tijdvakken van geschiedenis. Daar werd wel naar verwezen, maar die werden zelf niet beschreven (De Rooij, 2001). Daarnaast verwezen de kerndoelen naar de vensters van de Canon van Nederland (<https://www.canonvannederland.nl>), zonder dat vermeld werd wat precies de status van die Canon was (Van Boxtel et al., 2020). Voor het vak aardrijkskunde op de basisschool gold een lijst met driehonderd topografische opgesteld door Cito (Notté, 2008). Deze lijst is later bekrachtigd door onder andere de Inspectie van het Onderwijs (Inspectie, 2015) en gebruikt voor de eindtoets Wereldoriëntatie.

Omdat het curriculumvoorstel van mens en maatschappij van curriculum.nu geen bepaling gaf van de minimale inhoud van de vakken aardrijkskunde en geschiedenis, heeft een werkgroep, in twee subcommissies, referentiekaders voor respectievelijk Ruimte en Tijd uitgewerkt. De opbrengsten van deze werkgroepen dienden als basis voor de huidige voorstellen. In principe zou iedere leraar po of vo met de huidige doelen moeten kunnen begrijpen welke lesstof past om de beoogde kennis en vaardigheden over te brengen aan de leerling, zonder daarbij allerlei losse, vaak moeilijk vindbare, bronnen te moeten raadplegen. Het is van belang om bij de implementatie goed te monitoren of leraren met deze keuze van het ontwikkelteam voldoende houvast en richting hebben om hun onderwijs in mens en maatschappij goed vorm te geven. De hier genoemde referentiekaders zouden wel een rol kunnen spelen in de uitwerking van voorbeeldmatige leerlijnen, waarin inhoud uitbreider beschreven kunnen worden dan in een curriculum.

Een andere fundamentele keuze is zichtbaar op het niveau van de vaardigheden. Het leergebied mens en maatschappij heeft veel minder dan mens en natuur een traditie van leergebiedbrede vaardigheden, die breed gedragen en erkend zijn en in de context van de vakken een meer vakspecifieke invulling krijgen. Curriculum.nu heeft in 2019 voor mens en maatschappij een dergelijk voorstel opgeleverd, geïnspireerd op o.a. C3 framework van NCSS (NCSS, 2013). Dat werd aanvankelijk kritisch ontvangen, maar maakte de geesten ook rijp voor de gedachte dat ook mens en maatschappij met een set leergebiedbrede vaardigheden geholpen kon zijn. Het ontwikkelteam formuleerde, in afstemming met experts en de advieskring, een set denkwijzen. Die gelden voor het hele leergebied, maar kunnen in de context van specifieke vakken de gedaante aannemen van vakvaardigheden, of functioneren naast vakvaardigheden. Daarbij is gekozen voor denkwijzen die op een meer generiek niveau functioneren als vakvaardigheden binnen meerdere disciplines van het leergebied (bijvoorbeeld denken in oorzaken en gevolgen of oorzaken en verschillen). Vakvaardigheden die binnen één discipline van belang zijn (zoals gebeurtenissen plaatsen op een tijdbalk, of het aanwijzen van verschijnselen in een atlas) zijn niet als generieke vaardigheden geformuleerd. Die blijven hun plek houden binnen de disciplines waaruit het leergebied mens en maatschappij is opgebouwd. Voor zowel po als vo is één doel geformuleerd dat focust op zulke denkwijzen.

Het ontwikkelteam koos ervoor de, meer generieke, denkwijzen van het leergebied niet verspreid over de set conceptkerndoelen te koppelen aan kennisinhouden van de vakken, maar samen te brengen in één doel. Hierdoor worden de denkwijzen stevig gepositioneerd. Ook voorkomen we hiermee dat een specifieke denkwijze in de praktijk vooral gekoppeld wordt aan de kenniscomponent van het doel waarin die dan beschreven wordt. De denkwijzen van het leergebied zijn in principe op alle inhoud van het leergebied

toepasbaar en leveren daarmee brede toepassingen voor rijke onderwijssituaties op.

Wel verwijzen de gekozen handelingswerkwoorden in de doelzinnen en de uitwerkingen regelmatig naar toepassingen van denkwijzen van het leergebied. Het gaat dan meestal om een manier van denken die binnen de context van een vak voor de hand ligt. Bijvoorbeeld het beschrijven van oorzaken en gevolgen binnen het vak geschiedenis, of het analyseren van overeenkomsten en verschillen binnen het vak aardrijkskunde. Een nadeel is dat een losstaand doel over denkwijzen in de onderwijspraktijk snel buiten beeld van de vakken kan raken. Zeker in het voortgezet onderwijs zullen leraren(teams) of vaksecties en educatieve ontwikkelaars eraan moeten wennen dat inhouden van de traditionele vakken een plaats hebben gekregen over het geheel van MM, en met elkaar in samenhang moeten worden aangeboden.

Voor beide sectoren geldt dat het werken met denkwijzen relatief nieuw is. Een goede landing in de onderwijspraktijk zal dus gepaard moeten gaan met goede aanvullende voorbeeldmaterialen. Ook zal het geheel goed gemonitord moeten worden om eventuele bijsturing in een proces van periodieke herijking tijdig in beeld te hebben.

Om beter te begrijpen welke keuzes zijn gemaakt ten aanzien van de doelen, inhouden en samenhang, volgt hierna een korte toelichting per domein en de daaronder vallende doelen.

Mens en maatschappelijke vraagstukken

Denkwijzen

Het doel over denkwijzen beschrijft denkwijzen die binnen het leergebied in de context van alle vakken een rol vervullen. De denkwijzen zijn voor een groot deel gebaseerd op de opbrengsten voor mens en maatschappij van curriculum.nu (Curriculum.nu, 2019), aangevuld met multiperspectiviteit en de operationalisering daarvan in perspectieven en invalshoeken. Het 'denken in betekenis' als denkwijze hebben wij vervangen door het onderzoeken van waarden en belangen die een rol spelen in maatschappelijke gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen. Tot slot hebben we opgenomen dat leerlingen in het po ook nadenken over de samenleving in de toekomst, en in het vo over toekomstige ontwikkelingen (Beneker et al., 2018).

Vraagstukken in de samenleving

Het doel over vraagstukken in de samenleving beschrijft hoe leerlingen vanuit verschillende kennisinhouden, denkwijzen en perspectieven de complexiteit van vraagstukken kunnen bestuderen. De overkoepelende vraagstukken die specifiek binnen het leergebied MM spelen zijn: duurzame ontwikkeling,

historische herinnering en representatie, rechtvaardige verdeling en participatie en inclusie.

In de samenleving verwachten we van volwassen burgers dat zij geïnformeerd zijn en zich een mening kunnen vormen over onderwerpen die een grote impact hebben op hun leven en dat van anderen (Curriculum.nu, 2019). Onder de paraplu van deze vraagstukken kunnen scholen op allerlei manieren maatschappelijke thema's en vraagstukken agenderen, zonder dat het curriculum in detail voorschrijft welke behandeld dienen te worden.

Om deze vraagstukken te onderzoeken, gebruiken leerlingen denkwijzen (doel 1 po en vo) gecombineerd met allerlei vakspecifieke vaardigheden van de MM-vakken. Voor onderzoek in het leergebied MM is het altijd belangrijk dat leerlingen relevante bronnen onderzoeken, rekening houden met verschillende perspectieven en belangen, en dat ze bij een vraagstuk verschillende oplossingsrichtingen verkennen en daarover in gesprek gaan met anderen.

Mens en ruimte

De doelen ruimte binnen het leergebied MM kent een gelijksoortige opbouw tussen po en vo onderbouw. Het kerndoel wereldbeeld leert basale kennis over de wereld. Het gaat om de absolute ligging van plaatsen en de ligging van plaatsen ten opzichte van elkaar. Daarnaast om het voorkomen van verschijnselen aan de aardoppervlakte, zowel natuurlijke verschijnselen als door de mens gemaakte structuren. Ook is er aandacht voor het gevoel dat een plaats oproept bij mensen. Het kerndoel aarde als leefomgeving laat zien hoe de mens en zijn omgeving elkaar beïnvloeden. Dit doel bij MM focust op wat de mens met de aarde doet en welke gevolgen dat heeft voor de natuurlijke omgeving.

De doelen ruimte zijn niet los te zien van de doelen ruimte bij mens en natuur. Daar worden de natuurlijke verschijnselen beschreven die een rol spelen aan het aardoppervlak en van invloed zijn op de leefomgeving van de mens. Dat gaat over alledaagse verschijnselen als het weer, maar ook over geologische tijd. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs is een derde doel toegevoegd over ruimtelijke inrichting. Met dit doel wordt het denken over toekomstscenario's vormgegeven, alsmede de ruimtelijke belangen die spelen in Nederland als het gaat om transities en keuzes die in de toekomst gemaakt moeten worden.

De inhoud van de doelen ruimte zijn afgeleid uit het Referentiekader Ruimte, een advies dat voortkomt uit de tussenfase na curriculum.nu.

Mens en tijd

Het domein mens en tijd is voor po en vo gelijk opgebouwd. Het eerste doel (po 5 en vo 6) maakt een koppeling tussen periodisering in tijdvakken of periodes

en historische ontwikkelingen. Dit doel volgt in deze vorm letterlijk de beschrijvingen van het Referentiekader Tijd (Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd, 2022), inclusief de daar aanwezige inconsistenties.

Dit Referentiekader Tijd beschrijft de belangrijkste kennis die leerlingen in po en vo onderbouw moeten verwerven ten aanzien van historische ontwikkelingen in tijdvakken (zes in het po) en periodes (vijf in het vo). Het referentiekader geeft een update van de gebruikelijke tien tijdvakken en de bijbehorende kenmerkende aspecten die uit 2001 stammen. Het beoogt een betere aansluiting op de praktijk, en het tegengaan van overladenheid. Met de opstellers van het kader en de VGN (lid van de advieskring) is afgesproken dat onder leiding van SLO er een aangescherpte versie komt van het Referentiekader Tijd, die beter aansluit bij de plaats en functie in het curriculum. Die versie zal zich vooral richten op aanpassing van namen van tijdvakken of periodes, de aanduiding van ontwikkelingen en het oplossen van inconsistenties. Er kunnen geen al te grote inhoudelijke wijzigingen in het referentiekader doorgevoerd worden. Het tweede doel (po 6 en vo 7) beschrijft de voor geschiedenis essentiële vakvaardigheden van chronologie en brongebruik en sluit daarmee aan bij vergelijkbare doelen in het huidige curriculum. Het derde doel (po 7 en vo 8) beschrijft wat leerlingen moeten weten en kunnen met betrekking tot de doorwerking van het verleden in het heden. Hierbij ligt het voor de hand om er goed een plaats te geven (Driebergen et al., 2022).

De doelen voor geschiedenis beschrijven voornamelijk wat al gangbaar is in het huidige geschiedenisonderwijs. Ze bevatten inhoudelijke aanscherpingen wat betreft tijdvakken en ontwikkelingen, die herkenning in het veld zullen oproepen maar ook vragen om gewenning. Het doel over de doorwerking van het verleden operationaliseert historisch denken en redeneren. Dat doet het door betekenissen te geven aan historische ontwikkelingen waarvan de doorwerking in het heden gevoeld wordt, en die dikwijls aanleiding zijn voor maatschappelijk debat.

Mens en samenleving

Samenleving

Het domein mens en samenleving begint voor vo met een conceptkerndoel (vo 8) over de samenleving. Achterliggend is een systeemtheoretische benadering van de samenleving. Met deze keuze wordt de samenhang vergroot met zowel doelen binnen MM als met het leergebied mens en natuur. In het eigen leergebied is 'systeem' een belangrijk begrip omdat het aansluit bij de denkwijzen (actoren en structuren), en binnen mens en natuur spelen de begrippen 'natuurlijke systemen' en 'ecosystemen' een belangrijke rol.

De inhoud van dit doel houdt ten slotte ook direct verband met de conceptkerndoelen over ruimte en tijd, over invloed en macht, en over

diversiteit. Door de samenleving te omschrijven als een sociaal systeem is het mogelijk om zaken als migratie, culturele waarden, conflicten en oorlogen in heden en verleden, en bijvoorbeeld vormen en de effectiviteit van samenwerking, van een onderliggende structuur te voorzien. Tegelijk kunnen de doelen afzonderlijk, op zichzelf, worden gelezen en begrepen.

Deze keuze is voorgelegd aan de advieskring en door hen bekrachtigd. Hoewel het doel een behoorlijk abstractieniveau kent, en daarom alleen geldt voor het vo, maakt het wel duidelijk waar het in het leergebied om draait: om maatschappelijke verschijnselen, processen en instituten die met elkaar in wisselwerking staan.

Economie

De economie speelt een belangrijke rol binnen onze samenleving. De economische inhoud is verdeeld in economische keuzes en economische systemen. In het po gaat het om het verkennen van de economische keuzes, waarna de systemen waarbinnen wij deze keuzes maken in het vo behandeld worden. Het kerndoel economische keuzes in het po bestaat voor een deel uit nieuwe inhoud voor het po en inhoud die in het huidige curriculum staan, bijvoorbeeld redzaam gedrag als consument, waarop financiële redzaamheid gebaseerd werd. Het voorstel om deze inhoud te clusteren op te nemen als een doel over economie in het po werd breed gedragen door het team en de advieskring.

Bij het vo worden deze keuzes verder geanalyseerd en ook niet-rationele invloeden op deze keuzes worden meegenomen. Keuzes vinden plaats binnen het Nederlandse economische systeem. De economische keuzes en het economische systeem interacteren continu met elkaar en vormen de basis van het vak economie in de onderbouw van het vo. Overige inhoud, zoals duurzame ontwikkeling, machtsuitoefening en een rechtvaardige verdeling, spelen een belangrijke rol binnen de onderbouw van het schoolvak economie, maar zijn ondergebracht in andere doelen.

Macht en invloed

De doelen over invloed en macht voor po en vo beschrijven een belangrijk thema uit het leergebied. Met deze conceptkerndoelen worden verschillende vormen van machtsuitoefening op verschillende niveaus met verschillende actoren en structuren aan de orde gesteld. Macht en invloed zijn lastig te definiëren begrippen. Daarom is ervoor gekozen om, zeker voor het po, een taak te formuleren die focust op zichtbare macht en invloed. Voor het vo komt daar nog een relevant sociologisch aspect bij, namelijk het repressieve karakter van specifieke vormen van machtsuitoefening en de implicaties daarvan.

Met de keuze om het onderwerp machtsuitoefening uit te werken op het niveau van staatsvormen, overheden, instituties, bedrijven en media, verwachten we

dat macht als thema kan landen binnen vakinhouden van geschiedenis, aardrijkskunde en economie, elk met eigen invalshoeken.

Diversiteit

Het doel over diversiteit beschrijft belangrijke kennis en vaardigheden die in de hedendaagse samenleving van leerlingen gevraagd worden ten aanzien van het verschijnsel diversiteit. Omdat diversiteit voorkomt op allerlei terreinen van de samenleving, op allerlei niveaus en ten aanzien van allerlei thema's, kozen we voor een ruime afbakening, gebaseerd op de diversiteitsgronden die in de Grondwet in artikel 1 worden opgesomd en de Canon Diversiteit van de Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam (website Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam, geraadpleegd 28-10-2024).

Omdat religie hiervan onderdeel uitmaakt, hebben we de inhoud 'geestelijke stromingen' uit de sectorwetten hier een plaats gegeven. We hebben het verbreed naar religie en levensbeschouwing, omdat er ook niet-religieuze levensbeschouwingen zijn in Nederland en de wereld. Het gewenste gedrag van leerlingen (inclusief handelen) is buiten de scope van dit doel gehouden en krijgt een plaats binnen burgerschap (respectvolle omgang met diversiteit in de samenleving).

Mens en omgeving

Omgeving van de school

Met het doel omgeving van de school krijgt de omgeving een duidelijke plaats in het curriculum als object van leren. Het is dichtbij en biedt een scala aan inhoudelijke opstappunten die te verbinden zijn met inhouden uit de andere doelen van MM. De inhoud krijgt gestalte via geografische, historische en economische inhouden. Daarnaast biedt het de gelegenheid om kennis te maken met anderen. Bij de schoolomgeving hoort ook de digitale wereld waar de leerlingen zich in begeven. Daar goed mee leren omgaan wordt geleerd in samenhang met het leergebied digitale geletterdheid.

Sociale en emotionele ontwikkeling

Het doel over sociale en emotionele ontwikkeling combineert verschillende inhouden uit de sectorwetten, de huidige kerndoelen en moties: sociale redzaamheid en emotionele ontwikkeling, en relationele en seksuele vorming. Voor dit doel is de vorm van een aanbodsdoel gekozen, omdat het gaat om aanbod dat de school verzorgt, passend bij de identiteit en pedagogische visie van de school.

De leerling leert omgaan met de eigen emoties en die van anderen, zoals het herkennen en verwoorden van en passend reageren op emoties. De sociale vaardigheden zijn vooral gericht op omgaan met jezelf en anderen, het bespreken en respecteren van wensen, grenzen en beperkingen, en passend

gedrag in verschillende situaties. Relationele en seksuele vorming betreffen passend gedrag ten aanzien van ontluikende liefde en seksualiteit. Omdat het hier om een aanbodsdoel gaat, blijven scholen aan zet om te bepalen welke inhoud zij willen behandelen binnen de thema's van dit doel.

Er was veel discussie over dit doel, binnen het team en de advieskring. Teamleden en advieskring onderschrijven het grote maatschappelijk belang van dit doel, maar stellen de terechte vraag of het beter te plaatsen zou zijn bij burgerschap, omdat daar ook andere leergebiedoverstijgende doelen geformuleerd zijn. Dit is een punt van aandacht voor de fase van beproeven.

Verkeer

Binnen het doel verkeer leren basisschoolleerlingen de belangrijkste regels en gedrag om veilig en verantwoord deel te kunnen nemen aan het verkeer in de rollen van voetganger, passagier en fietser. Dit doel is uitgebreid ten opzichte van het huidige curriculum, waar gedrag in het verkeer wordt voorgeschreven onder het doel van redzaam gedrag.

Het doel beschrijft de basale kennis en vaardigheden die een leerling aan het eind van groep 8 dient te bezitten vóórdat die naar het voortgezet onderwijs kan. Ook over dit doel was veel discussie, omdat het ver afstaat van de inhoud van het leergebied. Toch onderschrijven team en advieskring het belang van goede verkeerseducatie. Ook hier geldt dus in de fase van beproeven de vraag of dit doel binnen MM een logische plaats heeft, en of het wellicht ook voor de onderbouw vo zou moeten gelden.

2.4.4 Doelen voor leerjaar 3 havo en vwo

Binnen de conceptkerndoelen kunnen doelen voor leerjaar 3 havo-vwo worden toegevoegd als dat noodzakelijk is voor een goede doorstroming naar de havo-vwo bovenbouw, zolang dit consistent en beredeneerd wordt uitgewerkt. Het is mogelijk om zowel een extra doel te formuleren als om extra bullets op te nemen in de uitwerking. Voor mens en maatschappij hebben we, na onder andere unaniem advies uit de advieskring, geen doelen voor het 3e leerjaar havo-vwo geformuleerd. Over het algemeen geldt dat de brede kennisbasis voor het vo, inclusief de denkwijzen van het leergebied, voor alle leerlingen in het vo van dusdanig belang wordt geacht, dat het team geen onderscheid wil maken tussen leerlingen van het vmbo en havo-vwo. Wel zijn er bij enkele doelen extra bullets geformuleerd, met het oog op de aansluiting op de bovenbouw.

Deze bullets gaan over kritisch denken en de wijze van kennis vergaren en verwerken. Door het aanleren van deze vaardigheden is de leerling beter voorbereid op de bovenbouw havo en vwo. Bij geschiedenis gaat het over kritisch denken over de specifieke periodisering en het directe verband tussen historische ontwikkelingen en het heden. Bij economie gaat het over het gebruiken van modellen, het inventariseren van financiële feiten en verwerken

van financiële overzichten. Deze financiële overzichten spelen een belangrijke rol bij het bovenbouwvak bedrijfseconomie.

2.4.5 Inhoudelijke kern

De kerndoelen beschrijven de inhoudelijke kern van het leergebied: die inhouden die het meest relevant zijn om landelijk vast te stellen voor alle scholen en leerlingen.

Zoals eerder aangegeven beschrijven de doelen voor mens en maatschappij voor po en vo een minimale basis voor leerlingen om als maatschappelijk geletterden hun weg in de wereld te vinden. Leerlingen moeten over basale kennis beschikken over de samenleving en hun plek en mogelijkheden daarin. Ook moeten ze beschikken over vaardigheden om, in de context van opleidingen en beroepen, hun weg te vinden. Daarnaast leren leerlingen binnen het leergebied over zichzelf, hun eigen ontwikkeling en sociale interacties. Daarmee levert mens en maatschappij een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming, socialisatie en kwalificatie van leerlingen.

2.4.6 Begrippenlijst

Bij de conceptkerndoelen is een begrippenlijst opgenomen. Daarin zijn begrippen opgenomen die in meerdere actualisatietrajecten worden gebruikt: de concepteindtermen maatschappijleer voor vmbo en voor havo-vwo, en de conceptkerndoelen voor burgerschap.

Daarnaast zijn begrippen opgenomen die alleen worden gebruikt in de conceptkerndoelen. Dit zijn begrippen waarover leden van het kerndoelenteam het verstandig achtten om maximale duidelijkheid te verschaffen. Het gaat om belangrijke begrippen in het leergebied, die in de praktijk voor verschillende manieren van duiding vatbaar kunnen zijn. De begrippenlijst moet helpen verwarring te voorkomen, zoals over multiperspectiviteit, dat we operationaliseren in perspectieven en invalshoeken. De begrippenlijst beoogt niet de duiding van concepten en begrippen binnen de onderwijs- en vaktradities van de verschillende vakken aan te passen of te vervangen.

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

In de werkopdracht is een aantal leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen benoemd waaraan de conceptkerndoelen moeten voldoen (zie paragraaf 1.1). In eerdere paragrafen kwam een deel daarvan al aan de orde, namelijk de doeldomeinen, ontwerpruimte en opbouw van de doelen. De bespreking van de overige eisen volgt hierna.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie van vaardigheden: *een vaardigheid is een vermogen om door middel van denken en handelen op basis van bepaalde kennis problemen op te lossen of taken adequaat uit te voeren*

(Sol & Visser, 2023). Vaardigheden zijn dus altijd gebaseerd op kennis. Dat betekent dat vak- of leergebiedvaardigheden zijn gebaseerd op vak- of leergebiedkennis.

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze noemen we dan ook geen vakvaardigheden maar verbindende vaardigheden. In de kerndoelen voor mens en maatschappij zijn ook verbindende vaardigheden opgenomen. Het gaat hierbij vooral om:

1. Leervoorwaardelijke vaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op de communicatieve, cognitieve, sociale en samenwerking betreffende aspecten van het proces van leren. Deze vaardigheden zijn zichtbaar in de kerndoelen po 12 en vo 15 over sociale ontwikkeling, po 13 over verkeer en po 10 en vo 13 over diversiteit. Leerlingen bereiken deze doelen niet zonder gebruik te maken van de inzichten van hun medeleerlingen.

Mens en maatschappij is niet alleen een leergebied waarbinnen de leerlingen werken aan de ontwikkeling van hun eigen sociale vaardigheden. Ook de sociale vaardigheden als zodanig zijn een onderwerp. Met name in het doel over de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen staat het sociale leren van leerlingen centraal. Dit is inclusief het leren over sociale relaties en over relationele en seksuele ontwikkeling.

Binnen MM is het verder van belang dat leerlingen in de context van dit doel leren samenwerken met hun medeleerlingen. Samenwerken is niet alleen een belangrijke vaardigheid voor hun verdere schoolloopbaan, vervolgopleidingen en beroepscontexten, het verschaft leerlingen ook zelfinzicht.

Sociaal gedrag van leerlingen komt op het niveau van de uitwerking bij verschillende doelen aan bod, zoals bij de doelen over verkeer en diversiteit.

Ten slotte vraagt een aantal conceptkerndoelen leerlingen betekenissen toe te kennen aan verschijnselen, of te reflecteren op betekenissen. Ook betekenisgeving is (deels) een sociaal proces. Zie hiervoor bijvoorbeeld kerndoelen po 3 en vo 3 over wat geografen 'sense of place' noemen.

2. Denkvaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op analytisch, kritisch of creatief denken. Deze vaardigheden zijn zichtbaar in de meeste conceptkerndoelen. In het geheel van de conceptkerndoelen van MM zijn verschillende patronen te onderscheiden.

Een eerste patroon combineert analytisch denken met kritisch denken. We vinden het belangrijk dat leerlingen informatie zorgvuldig vergelijken (analytisch denken) en vervolgens het belang van de verschillende

elementen wegen (kritisch denken). Zie bijvoorbeeld bij doelen vo 4, 5, 8 en 11. De analytische en kritische denkvaardigheden zijn door het hele leergebied heen uitgewerkt. Om maatschappelijke verschijnselen te kunnen begrijpen, gebruiken leerlingen allerlei analytische denkvaardigheden. Bijvoorbeeld denken in oorzaken en gevolgen, verschillen en overeenkomsten, schaalniveaus et cetera. Om verschijnselen te beoordelen, gebruiken leerlingen kritische denkvaardigheden, zoals evalueren, beoordelen et cetera. Daarom sturen de gekozen handelingswerkwoorden bij de uitwerkingen van de doelen op verschillende plekken op zowel analyse als evaluatie ten aanzien van maatschappelijke verschijnselen.

Een tweede patroon combineert analytisch denken met creatief denken, zoals in conceptkerndoelen po 3, 7 en 13, maar ook in vo 3 en 15. In deze doelen vormen de analyses de opmaat naar creatieve verwerking van de informatie. In dit leergebied gaat het dan met name om het creëren van betekenissen en het ontwerpen van scenario's. Hiermee komt het interpretatieve en toegepaste karakter van mens en maatschappij in de doelenset naar voren.

3. Samengestelde vaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden. Deze komen ook door het hele leergebied heen aan de orde, maar vallen sterk op, met name waar leerlingen aan de hand van de denkwijzen binnen het leergebied onderzoek doen naar maatschappelijke verschijnselen (po en vo 1) of oplossingsrichtingen formuleren voor maatschappelijke vraagstukken (po en vo 2) en deze vervolgens presenteren. Voor het domeinspecifieke leren binnen MM vinden we het belangrijk dat leerlingen in de context van de school ervaringen opdoen met complexe maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken die veel impact hebben op allerlei terreinen van het dagelijks leven. Denk aan werk, inkomen, politiek, beleid, vrijetijdsbesteding enzovoort. In de conceptkerndoelen is er, meer impliciet, ook aandacht voor loopbaanvaardigheden en -perspectieven in het conceptkerndoel over economische keuzes en de omgeving van de school (po 8, 11 en vo 14).

2.5.2 Diversiteit

De werkopdracht van OCW aan SLO stelt het volgende: "de conceptkerndoelen doen recht aan de diversiteit in de samenleving (diversificatie) door de keuze van 1) inhouden, 2) perspectieven bij die inhouden en 3) de formulering /gebruik van begrippen in kerndoelen".

- 1) Ten aanzien van de keuze van inhouden heeft het kerndoelenteam van leergebied mens en maatschappij nagedacht over allerlei facetten van het maatschappelijk verschijnsel diversiteit, dat zo'n centraal concept is in het leergebied dat er een kerndoel aan gewijd is. Daarbij is ervoor gekozen om

(onder andere) vanuit het perspectief van diversiteit de volgende inhouden een plek te geven:

- Meer aandacht voor diversiteit aan inhouden (bijvoorbeeld over het Koninkrijk der Nederlanden in plaats van enkel Nederland, slavernijverleden, koloniaal verleden en migratiegeschiedenis) en voor perspectieven op deze inhouden (zoals multiperspectiviteit, betekenisgeven aan verschijnselen, doorwerking van het verleden, aandacht voor de rol van waarden, normen, gebruiken, maar ook belangen in de samenleving).
- Aandacht voor kennis over sociale processen, waarbij mensen en groepen mensen door middel van vooroordelen, stereotypering en discriminatie worden weggezet en uitgesloten.
- Aandacht voor ervaringen van de leerling in diens eigen leefomgeving, waarin culturele en sociale verschillen een belangrijke rol spelen.
- Aandacht voor diversiteit in de Nederlandse samenleving, met daarbij kennis over belangrijke zaken waarin mensen van elkaar verschillen, en over de Grondwet die discriminatie op grond van deze verschillen afwijst.

Mens en maatschappij beschrijft diversiteit als maatschappelijk gegeven. Het verschijnsel doet zich door het hele leergebied heen gelden en is daardoor op verschillende niveaus uitgewerkt. Allereerst is het verschijnsel in een kerndoel uitgewerkt, waardoor het zichtbaar wordt als een centrale inhoud van het curriculum voor mens en maatschappij. Daarnaast doen de gekozen inhouden binnen de verschillende vakgebieden recht aan de vele vormen van diversiteit in de maatschappij.

Dit is onder meer zichtbaar in de volgende domeinen: kennis over kolonisatie en dekolonisatie; het slavernijverleden van Nederland; migratie en migratiegeschiedenis (domein mens en tijd po 5 en 7; vo 6 en 8); levensbeschouwelijke en culturele diversiteit; inclusie en uitsluiting zoals racisme, discriminatie, antisemitisme en moslimhaat (domein mens en samenleving po 10; vo 13).

Diversiteit in onderwerpen was een belangrijk gesprekspunt in de afstemming met de advieskring. Ook ging het team hierover in gesprek met de expert Miguel Heilbron.

Het kerndoelenteam mens en maatschappij heeft ervoor gekozen om expliciet ruimte te bieden aan meerdere perspectieven op inhouden bij alle kerndoelen, door multiperspectiviteit tot kernbegrip van het leergebied te kiezen. De gekozen invulling ervan is gelaagd: met 'perspectieven' bedoelen we de vele perspectieven van mensen in de samenleving waarmee de leerling kennismaakt, inclusief diens eigen perspectief. Het gaat daarnaast om 'invalshoeken': dit zijn discipline perspectieven, waarmee de leerling vanuit vakkennis en -vaardigheden leert omgaan met vraagstukken binnen het leergebied. Ook gaat

het om maatschappelijke perspectieven, waarin de verschillende disciplinaire perspectieven samenkomen en leerlingen bouwstenen krijgen aangereikt om om te gaan met complexe maatschappelijke vraagstukken. Ten slotte gaat het ook om de verschillende invalshoeken binnen en tussen vakken.

Het ontwikkelteam mens en maatschappij ziet diversiteit als een maatschappelijk gegeven, waar vanuit vele perspectieven naar gekeken kan worden: persoonlijke ervaringen en overtuigingen van mensen. Bij de invalshoeken gaat het dan om disciplinaire perspectieven zoals het ruimtelijk of geografisch perspectief; maar ook maatschappelijke perspectieven, zoals sociaal of economisch, politiek of levensbeschouwelijk. Dit komt binnen alle kerndoelen aan bod.

3) Het kerndoelenteam mens en maatschappij hield ook rekening met diversiteit in de samenleving als het gaat om begrippen en formulering in de conceptkerndoelen. Voor leergebied mens en maatschappij is in het bijzonder nagedacht over enkele begrippen.

Allereerst het begrip diversiteit zelf, dat een centrale rol speelt in het leergebied en het denken over het leergebied. Daarnaast verwijzen doelformuleringen vaak naar verschillende perspectieven, die daarmee vormen van diversiteit erkennen. Bij maatschappelijke vraagstukken worden kennis en vaardigheden van leerlingen gevraagd, maar worden geen houdingen voorgeschreven.

De samenleving en de cultuur worden als dynamisch voorgesteld, waarin de leerling mogelijkheden heeft tot voegen én vormen. Ten slotte kiezen we waar mogelijk voor inclusief taalgebruik, zoals voor *die* en *diens* als verwijzwoorden.

2.5.3 Inclusiviteit

Het uitgangspunt is dat de kerndoelen haalbaar zijn voor zo veel mogelijk leerlingen. In de werkopdracht is gesteld dat in de doelformulering ook rekening gehouden moest worden met de haalbaarheid voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften. Voor leerlingen met een ander perspectief zijn functionele conceptkerndoelen ontwikkeld.

De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften gaf met die bril op ook twee keer grondig feedback op de conceptkerndoelen. Hiervan zijn zo veel mogelijk suggesties verwerkt.

In het algemeen herkende de klankbordgroep de keuzes met betrekking tot de inhouden van MM en onderschreef het belang daarvan voor so en vso. De klankbordgroep deed verder een aantal suggesties die onverkort zijn overgenomen. In het kader van de karakteristiek betroffen deze suggesties: (1) herformuleringen om het taalgebruik in het algemeen inclusiever te maken (*alle*

leerlingen, *een grote verscheidenheid* aan mensen), en (2) herformuleringen om het taalgebruik jegens specifieke groepen leerlingen inclusiever te maken (woorden als 'denkruimte', 'betrokkenheid op andere mensen' zijn minder betekenisvol voor mensen die minder cognitief vaardig zijn of minder empathisch zijn); de toevoeging van de frase 'vanuit betekenisvolle en passende contexten' om zo meer ruimte te bieden aan alle leerlingen die leren op basis van de geactualiseerde doelenset.

Wat betreft de set conceptkerndoelen betroffen de suggesties van de klankbordgroep het kiezen voor, of juist vermijden van, specifieke handelingswerkwoorden. Liever 'uiten' dan 'verwoorden', bijvoorbeeld. Het handelingswerkwoord 'reflecteren', bijvoorbeeld, is lastig voor kinderen met autisme. Ook was de suggestie een onderlegger te maken met extra uitleg voor leerlingen met specifieke leerbehoeftes.¹

2.5.4 Taaldenkfuncties

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie voor geletterdheid: *Het vermogen om te lezen, te schrijven en informatie te begrijpen en doelgericht te gebruiken.* In de doelformuleringen gaat het om het maken van de koppeling tussen talige kennis en vaardigheden enerzijds en vakinhouden anderzijds. Meer specifiek gaat het daarbij om taaldenkfuncties, die in doelformuleringen de verbinding zichtbaar maken tussen de talige en cognitieve handelingen van leerlingen.

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (meer complexe taaldenkfuncties).

Taaldenkfuncties worden beschreven door een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken en die een talig én cognitief aspect in zich dragen. Denk hierbij aan werkwoorden als 'verklaren', 'benoemen' en 'vergelijken'. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taal(gebruik).

Binnen mens en maatschappij hebben we in de doelformuleringen gebruikgemaakt van de volgende vier hoofdfuncties: (1) beschrijven (= een zaak of gebeurtenis specificeren of classificeren); (2) verklaren (= een gebeurtenis uitleggen en interpreteren); (3) betogen (= een stelling beargumenteren), en (4) beschouwen (= een kwestie vanuit verschillende perspectieven onderzoeken). De categorieën waarop deze hoofdfuncties en de

¹ De klankbordgroep stelt dat een onderlegger die gemaakt wordt door en voor alle leergebieden een waardevol hulpmiddel kan zijn voor leerlingen met speciale leerbehoeften.

daaronder vallende handelingswerkwoorden behoren zijn: feitelijk en waarderend.

Dit alles is zichtbaar op het niveau van de handelingswerkwoorden in de verschillende kerndoelen. De eerste hoofdfunctie, beschrijven, is terug te vinden in de handelingswerkwoorden beschrijven, benoemen, vergelijken, weergeven en verwoorden en bijvoorbeeld in kerndoelen po 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 en 13; vo 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 en 14.

De tweede hoofdfunctie, verklaren, is zichtbaar in de handelingswerkwoorden redeneren, uitleggen, verbanden leggen, verklaren en voorspellen. Bijvoorbeeld in de kerndoelen po 1, 3, 6 en 7; vo 1, 3, 7, 8 en 12 zijn deze gebruikt.

De derde hoofdfunctie, betogen, komt naar voren in de handelingswerkwoorden selecteren, oordeel geven, evalueren, onderbouwen, standpunt innemen. Zie hiervoor kerndoelen po 2 en 4; vo 1, 2, 4 en 5.

De vierde hoofdfunctie ten slotte, beschouwen, is terug te vinden in de handelingswerkwoorden waarden en reflecteren. Kerndoelen vo 2 en 3 tonen het gebruik van deze hoofdfunctie. Beschouwen in de zin van het onderzoeken van een kwestie vanuit meerdere perspectieven is terug te vinden in kerndoelen po 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10 en 12; vo 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13 en 15.

Hiermee laten we zien dat er verbanden zijn tussen enerzijds de domeinkennis op het gebied van maatschappelijke verschijnselen, economische instituten en analyses, cultuur, religie en levensbeschouwing, ruimte en ruimtelijke inrichting, periodisering, tijd en tijdbesef en anderzijds de procedurele kennis ten aanzien van de denkwijzen. De koppelingen worden steeds gemaakt door de handelingswerkwoorden (zie hierboven) die het denken inhoudelijk richten, en die tegelijkertijd de vaardigheden aanwijzen die handen en voeten geven aan de maatschappelijke geletterdheid die centraal staat in dit leergebied.

2.5.5 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding

Om richting en sturing te kunnen geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006), is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben.

In de werkopdracht aan SLO staat: "Loopbaanleren/LOB-vaardigheden krijgt in de (...) leergebieden een passende plek als ervaringsdoelen in po en onderbouw vo."

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties: kwaliteitenreflectie, motievenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken (Kuijpers, 2003). Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen.

Het leergebied mens en maatschappij biedt in de breedte van kennismaking met de samenleving een brede oriëntatie op mogelijkheden voor loopbanen, opleidingen en beroepen. Binnen de doelen van het leergebied besteden enkele uitwerkingen expliciet aandacht aan competenties van LOB: kwaliteiten- en motievenreflectie vindt plaats in de context van sociale en emotionele ontwikkeling, diversiteit en betekenisgeving. Werkexploratie en loopbaansturing vinden plaats binnen contexten als werk, beroepen, opleidingen en inkomen. Netwerken komt aan bod binnen de context van sociale interacties, leefomgeving en omgeving van de school.

In de conceptkerndoelen worden verschillende manieren verkend om in levensonderhoud te voorzien. Welke opleidingen, beroepen en economische activiteiten zijn er binnen en buiten de omgeving van je school? Naast deze werkexploratie is er ook aandacht voor de motievenreflectie. Door kennis over de samenleving en verschillende perspectieven te verkennen, wordt ook de eigen identiteit verder ontwikkeld.

2.5.6 Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten

Bij het vaststellen van inhoud van het leergebied is gekeken naar moties van de Tweede Kamer zoals die in de werkopdracht staan beschreven. Daarnaast is gekeken of inhoud uit de huidige kerndoelen die gebaseerd zijn op eerdere moties, en inhoud uit sectorwetten, een plek konden krijgen binnen het leergebied. Het gaat om:

- Racisme: 533 Van den Hul e.a.;
- (Anti-)Discriminatie: 248 Azarkan; 30950-196 Jetten en Azarkan; 533 Van den Hul e.a.;
- Antisemitisme, Holocaust: 248 Azarkan;
- Slavernijverleden;
- Koloniaal verleden/koloniale geschiedenis Nederlands-Indië: 533 Van den Hul e.a.; 20454-142 Renkema;
- Migratiegeschiedenis 533 Van den Hul e.a.;
- Mensenrechten: 30950-196 Jetten en Azarkan;
- Moslimhaat: 248 Azarkan;
- Sociale redzaamheid, waaronder verkeersveiligheid: 35591-9 Lacin;
- Seksuele diversiteit/seksuele weerbaarheid: 30420-345 Van Dijk e.a.;

- Duurzaamheid (kennis en gedrag): 529 Van Raan; 31293-369 Westerveld; 34000-46 Ouwehand e.a.;
- Democratie en rechtsstaat (vo): 35352-20 Rog en Van Meenen;
- Mediawijsheid.

Kenmerkend voor de maatschappelijke thema's is dat deze inhouden waardegeladen kunnen zijn en er meerdere perspectieven op kunnen zijn. Daarbij kan er sprake zijn van mogelijke handelingsalternatieven die leerlingen al dan niet kunnen toepassen in hun eigen leven. Naast 'weten' kan het dus ook gaan om 'handelen'.

Voor mens en maatschappij geldt dat veel van deze maatschappelijke thema's expliciet en impliciet een plaats hebben gekregen binnen de doelen en uitwerkingen van het leergebied. De thema's zijn geordend aan de hand van overkoepelende begrippen of begrippenparen. Vanwege de beperkte ontwerpruimte, hebben we de overkoepelende begrippen expliciet opgenomen in de doelen of de uitwerkingen (wettelijk voorgeschreven curriculum). Waar dat niet het geval was, zijn de thema's benoemd bij de toelichtingen (niet wettelijk voorgeschreven curriculum) en opgenomen in de omschrijving van begrippen in de begrippenlijst.

Maatschappelijke thema's kunnen betrekking hebben op een enkel leergebied, maar inhouden kunnen ook leergebiedoverstijgend zijn. In deze paragraaf geven we aan welke maatschappelijke thema's onderdeel zijn van de kerndoelen MM en hoe die zijn uitgewerkt.

Duurzame ontwikkeling is een voorbeeld van een leergebiedoverstijgend thema waarvan inhouden onderdeel zijn van het leergebied MM. Duurzame ontwikkeling kan dan ook alleen worden begrepen vanuit een multidisciplinaire benadering. Bij het leergebied mens en maatschappij kijken we vooral naar de impact van klimaatverandering en verlies van soorten en kwetsbare ecosystemen op de samenleving, en de mogelijkheden die (groepen) mensen hebben om hiermee om te gaan of het te veranderen.

In kerndoel po 2 en vo 2 is volop aandacht voor duurzame ontwikkeling. "De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken, waaronder het vraagstuk van duurzame ontwikkeling." Dit leergebiedoverstijgende, multidisciplinaire vraagstuk biedt scholen de ruimte om met allerlei actuele en concrete vraagstukken aan de slag te gaan, die te verbinden zijn met dit overkoepelende vraagstuk. De diverse perspectieven op dit vraagstuk liggen niet vast in de kerndoelen, maar maken deel uit van het onderzoek dat de leerling naar het vraagstuk uitvoert. De leerling maakt gebruik van invalshoeken van het leergebied mens en maatschappij, zoals aardrijkskunde en economische inhouden. Maar er is ook een relatie met mens en natuur, waarmee afstemming heeft plaatsgevonden. Daarnaast komt de leerling in aanraking met

perspectieven op het vraagstuk door het onderzoeken van perspectieven van mensen en groepen mensen. Hierbij komt de leerling verschillende waarden en belangen op het spoor die een rol spelen binnen het vraagstuk.

Kenmerkend voor maatschappelijke thema's is ook dat er vaak een handelingsperspectief van leerlingen in wordt betrokken. Bij duurzame ontwikkeling onderzoekt een leerling ook oplossingsrichtingen voor duurzaamheidsvraagstukken. Hierbij speelt het afwegen van waarden en belangen en het nadenken over de impact van keuzes een rol. In de presentatie van deze oplossingsrichtingen is ook ruimte voor de betrokkenheid van de leerling zelf.

Naast duurzame ontwikkeling krijgen ook andere maatschappelijke thema's binnen mens en maatschappij een plek in kerndoel po 2 en vo 2. Het gaat hierbij om: historische herinnering (po) en representatie (vo); rechtvaardige verdeling; participatie en inclusie. Deze overkoepelende vraagstukken bieden scholen de ruimte om met allerlei actuele en concrete vraagstukken aan de slag te gaan, die te verbinden zijn met deze overkoepelende vraagstukken.

Ook hier liggen de perspectieven op deze vraagstukken niet vast, maar maken deel uit van het onderzoek dat de leerling naar het vraagstuk uitvoert. De leerling maakt gebruik van verschillende invalshoeken van het leergebied mens en maatschappij zoals aardrijkskundige, historische of economische inhouden. Daarnaast onderzoekt de leerling perspectieven van mensen en groepen mensen. Hierbij komt de leerling verschillende waarden en belangen die een rol spelen binnen het vraagstuk op het spoor. De leerling onderzoekt ook oplossingsrichtingen voor de vraagstukken. Hierbij speelt het afwegen van waarden en belangen en nadenken over de impact van keuzes een rol. In de presentatie van deze oplossingsrichtingen is ook ruimte voor het handelingsperspectief van de leerling zelf.

Om deze maatschappelijke thema's te kunnen plaatsen in de context van de samenleving, hebben leerlingen een stevige basis in maatschappelijke geletterdheid nodig. Het ontwikkelteam koos ervoor een sterke nadruk te leggen op deze geletterdheid, en de plaats van de maatschappelijke thema's binnen het geheel van het curriculum van mens en maatschappij beperkt te houden.

Daarbij gelden twee overwegingen. Ten eerste is de lijst van maatschappelijke thema's ingegeven door een bepaalde actualiteit en kan de vraag gesteld worden wat de actualiteitswaarde van de thema's in de nabije en verdere toekomst is. Het lijkt daarom belangrijker de thema's te verbinden met basale maatschappelijke geletterdheid. Op die manier hebben leerlingen ook in de toekomst baat bij de kennis en vaardigheden die zij bij mens en maatschappij hebben aangeleerd, in relatie tot toekomstige actuele maatschappelijke thema's en vraagstukken. Ten tweede koos het team voor een evenwichtig curriculum,

waarin niet alleen van de leerling van nu verantwoording gevraagd wordt over zwarte bladzijden uit het verleden of hedendaagse misstanden. Bewustzijn van maatschappelijke misstanden in heden en verleden wordt van alle burgers van Nederland gevraagd. Deze claims mogen dus niet alleen bij het onderwijs en toekomstige generaties worden neergelegd.

Onder de thema's duurzame ontwikkeling, historische herinnering en representatie, rechtvaardige verdeling, participatie en inclusie vallen inhouden uit allerlei doelen van het curriculum voor mens en maatschappij. Hieronder sommen we op met welke verschijnselen of ontwikkelingen uit de domeinen mens en ruimte, mens en tijd en mens en samenleving gewerkt wordt aan deze vraagstukken.

Onder duurzame ontwikkeling vallen de thema's: de wisselwerking tussen menselijk gebruik van de aarde en de natuurlijke omgeving; klimaatverandering; klimaatadaptatie en mitigatie; grondstoffenwinning en -gebruik, productie, afval en transport; de gevolgen van consumptie en productie.

Onder historische herinnering en representatie vallen de thema's: koloniale geschiedenis en slavernijverleden; dekolonisatie van de voormalige koloniën, waaronder Indonesië, de Nederlandse Antillen en Suriname; migratiegeschiedenis; racisme; antisemitisme; Holocaust.

Onder rechtvaardige verdeling vallen: ongelijke verdeling van middelen en mogelijkheden; verschillen in sociaal-economische status; claims op ruimte en ruimtegebruik; gevolgen van consumptie en productie voor jezelf en andere mensen; macht en invloed; verhouding tussen overheden en burgers; onderdrukking en verzet.

Onder participatie en inclusie vallen de thema's: racisme en discriminatie; mogelijkheden en beperkingen; samenwerken; onderdrukking en verzet.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

In paragraaf 2.1 van dit toelichtingsdocument zijn de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die in de startnotitie beschreven staan en die het uitgangspunt vormden voor de bijstelling van de kerndoelen voor het leergebied mens en maatschappij. Het team denkt met de geactualiseerde set een antwoord te hebben gegeven op deze uitdagingen.

Met deze set kerndoelen maakt het onderwijsveld voor het eerst kennis met een samenhangende set doelen van inhouden die tot nog toe vooral als losse vakken een plaats kenden in het onderwijs. Alleen dat al is een mijlpaal te noemen, waarvan het team zich zeer bewust is. Het team is dan ook erkentelijk voor het voorbereidende werk van curriculum.nu, dat voor het eerst op landelijk niveau inhouden, ervaringen, kennis en vaardigheden samenhangend heeft beschreven.

Met deze set wil het team een curriculair antwoord geven op de uitdagingen die in de startnotitie zijn benoemd. Allereerst is het gelukt om in een relatief kleine set met onderscheiden doelen recht te doen aan de breedte van inhouden uit de verschillende vakgebieden. Dat is gelukt door scherpe keuzes te maken in vertrouwde en nieuwe inhouden, door een doordachte en werkbare set denkwijzen en door een duidelijk verband te leggen tussen het curriculum op landelijk niveau en de mogelijkheden voor een rijk en betekenisvol onderwijsaanbod op school en in de omgeving van de school.

Ten tweede is het gelukt om een samenhangende set doelen op te leveren, waarin de inhouden van vakken herkenbaar blijven. Dit moet tegemoetkomen aan de verscheidenheid in de onderwijspraktijk, waarbij in vakken, thema's, vraagstukken of projecten gewerkt wordt en waarin op allerlei niveaus vorm wordt gegeven aan samenhang.

Ten derde heeft dit curriculum op allerlei manieren een antwoord geformuleerd op de vraag naar diversiteit, inclusie en representatie. De doelen beschrijven diversiteit als een maatschappelijk gegeven en voegen binnen verschillende vakken nieuwe of verrijkte inzichten toe over diversiteit in heden en verleden, hier of elders en vanuit verschillende perspectieven. Hiermee hoopt het team dat deze doelen recht doen aan de multiverse werkelijkheid op veel scholen. Daarnaast operationaliseert dit curriculum multiperspectiviteit. Deze vaardigheid is niet alleen van belang binnen het leergebied mens en maatschappij, maar ook in de samenleving van nu en in de toekomst. Door vanuit verschillende perspectieven naar de samenleving te kijken, en vanuit de invalshoeken van verschillende disciplines van en binnen vakken en wetenschappelijke tradities,

leren leerlingen belangrijke vaardigheden om het samenleven en de samenleving van de toekomst aan te kunnen gaan.

3.2 Adviezen voor implementatie

De conceptkerndoelen in deze publicatie zijn het eindproduct van de ontwikkelfase. De doelen zijn daarmee een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW.

Kerndoelen hebben een functie in de kwaliteitszorg van scholen en vormen het startpunt van curriculumontwikkeling op school. Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. Deze worden niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

SLO zal op basis van de definitieve conceptkerndoelen de komende jaren deze leerlijnen ontwikkelen en over de voortgang hiervan met het onderwijsveld communiceren. Het ministerie van OCW kan daarnaast aanvullende implementatiebevorderende initiatieven nemen. SLO heeft daarover advies uitgebracht aan het ministerie van OCW (SLO, 2024a). [Advies implementatie kerndoelen - SLO](#)

3.2.1 Inhoudelijke aandachtspunten

Dit toelichtingsdocument bevat verschillende aandachtspunten die van belang zijn voor de implementatie van het leergebied mens en maatschappij. Het gaat hierbij om aandachtspunten met betrekking tot nadere uitwerkingen van de conceptkerndoelen in de vorm van leerlijnen en voorbeeldmaterialen, en om aandachtspunten die de deskundigheidsbevordering van leraren betreffen. Dit document wijst ten slotte op het belang van een nadere afstemming met een aantal specifieke leergebieden die momenteel in de fase van beproeven zijn of die net als mens en maatschappij nog beproefd zullen worden.

Aandachtspunten:

- Afstemming met mens en natuur over de domeinen mens en ruimte en mens en samenleving;
- Bruikbaarheid van de denkwijzen in het po en de onderbouw vo;
- Operationalisering en werkbaarheid van de vraagstukken in het po en de onderbouw vo;
- Herkenbaarheid van de inhoud bij 'Economie' in het po;
- Operationalisering en werkbaarheid van het doel Sociale en emotionele ontwikkeling in het vo;
- Herkenbaarheid en operationalisering van het begrip 'multiperspectiviteit'.

4. Referenties

- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020) *Kaders voor de Toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Beneker et al. (2018). *Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Beuling, H., Van de Laarschot, M., De Munk, B., De Nood, B., & Van Noorel, A. (2024). *Rapportage data-analyse Conceptkerndoelen Nederlands en rekenen en wiskunde*. SLO.
- Breakstone, J., McGrew, S., Smith, M., Ortega, T., & Wineburg, S. (2018). Why we need a new approach to teaching digital literacy. *Phi Delta Kappan*, 99(6), 27-32. <https://doi.org/10.1177/0031721718762419>
- Canon van Nederland: <https://www.canonvannederland.nl>, geraadpleegd 28-10-24
- De Rooij, P. (2001). *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming*. SLO.
- Driebergen, M., Visser, A., & Warmer, M. (2022). *Overwegingen voor bredere inbedding van cultureel erfgoed in het geactualiseerde curriculum. Trendanalyse erfgoedonderwijs*. SLO.
- Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*
- Janssenswillen, P., Vinckx, E., & Leenen, S. (2018). Inspiratiegids meerstemmig erfgoed: multiperspectiviteit in erfgoededucatie. <https://meerstemmigerfgoed.pxl.be/documenten/Inspiratiegids.pdf>
- Kincheloe, J.L. & Steinberg, S.R. (2008). Indigenous knowledges in education: Complexities, dangers and profound benefits. In Denzin, N., Lincoln, Y. & Smith, L. (Eds.), *Handbook of critical and indigenous methodologies* (pp. 135-156). Thousand Oaks, California: Sage
- Keet, P. & Datema-Chang, H. (2020). *Multiperspectiviteit bij sensitief erfgoed in de klas*. Tijdschrift voor lerarenopleiders 41(3).
- Klijnstra, R., Stoel, G., & Van Boxtel, C. (2022). *Sociaalwetenschappelijk redeneren bij maatschappijwetenschappen*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

- Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*. [PhD Thesis - Research UT, graduation UT, University of Twente]. Twente University Press (TUP).
- Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). Career Competencies for the Modern Career. *Journal of Career Development*, 32(4), 303–319. <https://doi.org/10.1177/0894845305283006>
- McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., & Wineburg, S. (2018). Can students evaluate online sources? Learning from assessments of civic online reasoning. *Theory & Research in Social Education*, 46(2), 165-193. <https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1416320>
- NCSS (2013). *Social Studies for the Next Generation: The C3 Framework for Social Studies*
- Notté, H. (red.). (2008). *Aardrijkskunde voor de basisschool, Een domeinbeschrijving als resultaat van een cultuurpedagogische discussie*. Cito.
- Schuitema, J. (2008). Talking about values: a dialogic approach to citizenship education as an integral part of history classes. (Dissertatie). https://pure.uva.nl/ws/files/4102442/53665_04.pdf
- SLO. (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van kerndoelen*. <https://www.slo.nl/@21495/kader-ontwerpruimte-kerndoelen/>
- SLO. (2024a). *Advies implementatie kerndoelen*. SLO. <https://www.slo.nl/@23909/advies-implementatie-kerndoelen/>
- SLO. (2024b). *Conceptexamenprogramma Maatschappijleer*. SLO.
- Sol, Y. & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum*. SLO. <https://www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>
- Van Boxtel, C. Hemker, A., Klijnstra, T., & Ruijs, G. (2017). *Toetsen van denkvaardigheden en conceptuele kennis bij Maatschappijwetenschappen*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Van Boxtel, C., Driebergen, M., De Groot-Reuvekamp, M., Huijgen, T., De Kreek, R., Logtenberg, A., Van der Schans, T., Storck, E., & Tuithof, H. (2020). *Oriëntatie in de tijd. Verkenning van het gewenste historisch referentiekader voor het primair en voortgezet onderwijs. Rapport Enquête*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd. (2022). *Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd*. SLO.
- Werkgroep Referentiekader Tijd. (2022). *Ontwikkelingen in de tijd. Toelichting en advies nadere uitwerking historisch referentiekader*. SLO
- Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam. (geraadpleegd 28-10-2024) *WOA canon diversiteit*: <https://www.platformsameneronderzoeken.nl/wp-content/uploads/2019/12/WOA-canon-diversiteit.pdf>
- Wineburg, S. (1991). Historical problem solving: A study of the cognitive processes used in the evaluation of documentary and pictorial evidence. *Journal of Educational Psychology*, 83(1), 73-87. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.83.1.73>

5. Bijlagen

Bijlage 1. Samenstelling team

Het team bestond uit een procesregisseur, leraren, vakinhoudelijke experts en curriculumexperts.

Procesregisseur

De procesregisseur begeleidde het team en het proces om te komen tot conceptkerndoelen. Het was belangrijk dat verschillende belangen en perspectieven werden gehoord en meegenomen in deze actualisatie.

Procesregisseur

Dionne Zeldenrijk

Leraren po en vo

De leraren waren afkomstig uit het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Hun inbreng was essentieel, omdat ze dagelijks werkten in de onderwijspraktijk. Met hun bijdrage optimaliseerden we de bruikbaarheid en de relevantie voor leraren en de onderwijspraktijken die zij vormgeven.

Leraren po

Jeroen van Ginneken
Marije Groot
Marije Scheepstra
Melissa Vesters
Ariane Zijlstra

Leraren vo

Mark Aarts
Iris Goudsmit
Anne Graaumans
Koos Sikkema
Kiki Varekamp
Irene de Vries

Vakexperts po en vo

Vakexperts primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs waren betrokken vanwege hun kennis over het leergebied. Zij zijn lerarenopleider, vakdidacticus of wetenschapper en brachten kennis mee over de uitvoering van het leergebied in de praktijk en over (praktijkgericht) onderzoek.

Vakexperts po

Marian Blankman
Ronald Stroo

Vakexperts vo

Luuk de Bakker
Jannet van Drie
Mieke van Vemden

Curriculumexperts po en vo

De curriculumexperts brachten curriculaire en vakinhoudelijke expertise in en waren verantwoordelijk voor het schrijven van de conceptkerndoelen.

Curriculumexpert po
Matthijs Driebergen

Curriculumexpert vo
Frederik Oorschot
Michiel Bart
Arjan Koek

De curriculumexperts danken Maaïke de Jong, die in het kader van haar masteropleiding Onderwijswetenschappen bij SLO stage heeft gelopen, voor haar bijdrage aan de ontwikkeling van de kerndoelen MM.

Bijlage 2. Samenstelling advieskring

De vakverenigingen en hun vertegenwoordigers:

- Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) Roeland van Westerop
- Vereniging van Leraren in de Economisch-maatschappelijke Vakken (VECON) Dorien Doornebos-Klarenbeek
- Vereniging van Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs (VFVO) Yoram Stein
- Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) Linda van Beek (secr.)
Hanneke Tuithof

De maatschappelijke organisaties en hun vertegenwoordigers:

- Interprovinciaal Overleg Erfgoedhuizen Dorien Wijstma
- Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) Hanneke Felten
- Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO) Marcel Elsenaar (vz.)
- Netwerk Canonmusea Canon van Nederland Stefanie van Gemert
- Netwerk Duurzame PABO's (Coöperatie Leren voor morgen) André de Hamer
- Our New Economy Sam de Muijnck

Bijlage 3. Geraadpleegde experts

Aisa Amagir, Lerarenopleider economie Hogeschool van Amsterdam, t.a.v. financiële redzaamheid

Sandra van Baars, Veilig Verkeer Nederland, t.a.v. verkeersveiligheid en verkeerseducatie

Neeltje van den Bedem, Nederlands Jeugd Instituut, t.a.v. sociale en emotionele ontwikkeling

Tine Beneker, Hoogleraar vakdidactiek aardrijkskunde Universiteit Utrecht, t.a.v. referentiekader ruimte

Carla van Boxtel, Hoogleraar vakdidactiek geschiedenis Universiteit van Amsterdam, t.a.v. referentiekader tijd

Miguel Heilbron, Fawaka, t.a.v. slavernijverleden en perspectieven van minderheden

Luc Lauwers en Elsbeth Reitzema, Rutgers, t.a.v. sociale, relationele en seksuele ontwikkeling

Tim Simonse, Lerarenopleider economie Fontys Hogeschool Tilburg, t.a.v. economie in het primair onderwijs

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.